

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь магістр

на тему:

**Соціально-психологічні причини асоціальної
поведінки в ранньому юнацькому віці**

Виконала: здобувачка II курсу, 263 групи

Спеціальність: 053 Психологія

Освітня програма: Психологія

Гнатюк Дарія Анатоліївна

Керівник: кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Дудник Оксана Андріївна

Рецензент: доктор психологічних наук,
професор, професор кафедри психології.

Мороз Людмила Іванівна

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	7
1.1. Аналіз асоціальної поведінки в психолого-педагогічних та соціологічних дослідженнях	7
1.2. Біологічні та соціально-психологічні фактори виникнення асоціальної поведінки	13
1.3. Ранній юнацький вік як етап психологічного розвитку	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ	31
2.1. Характеристика форм та методів діагностики	31
2.2. Інтерпретація результату дослідження проявів асоціальної поведінки серед старшокласників	37
2.3. Практичні рекомендації щодо профілактики та корекції асоціальної поведінки старшокласників	46
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Поведінка людини завжди соціально зумовлена, вона набуває характеристики свідомої, колективної, цілеспрямованої діяльності. Якщо це відбувається на рівні суспільно детермінованої діяльності, то поведінка визначає дії людини стосовно суспільства, інших людей, предметного світу і розглядається як їх регуляція суспільними нормами. Під впливом суспільства, інших людей і взаємодії з ними утворюються конкретні еталони (стандарти) поведінки, за допомогою яких людина оцінює інших.

Сьогодні молоде покоління переживає кризову соціально-психологічну ситуацію. Зруйновані усталені стереотипи поведінки, нормативних та ціннісних орієнтацій. Вироблення нових форм психологічної та соціальної адаптації відбувається хаотично та безсистемно. Молодь втрачає відчуття сенсу того, що відбувається, і не має необхідних життєвих навичок, які б дозволили зберегти свою індивідуальність і сформуванати здоровий стиль життя.

Сучасна соціальна ситуація неминуче призвела молоде покоління до необхідності взяти на себе відповідальність за своє майбутнє. В той же час, очевидно, що дуже багато людей, перебуваючи під впливом інтенсивних і безперервно зростаючих стресових ситуацій, не готові до їх подолання і, внаслідок цього, як результат дезадаптації, виникають різні форми поведінки, що не відповідає суспільним нормам, яка називають асоціальною.

В науковій психологічній літературі поняття «асоціальна поведінка» трактується різними авторами як складова девіантної поведінки або її синонім, питання щодо їх співвідношення досі відкрито. Проблема асоціальних проявів у людській поведінці вивчалася як зарубіжними, так і вітчизняними представниками різних наук, зокрема вченими (Е. Фромм, Дж. Боулбі, А. Капська, Я. Гошовський, Н. Максимова, А. Грись, І. Манілов, В. Щербина-Прилука, Л. Мороз, С. Яковенко), педагогами (Т.Ціпан, В.Татенко, В.Терещенко, Т.Федорченко, В. Кириченко, О. Єжова,

М. Фіцула), практичними психологами (І. Горькова, Н. Лісовська, І. Севастьянова, Л.Туріщева), правознавці (С. Ломброзо, У. Безер, А. Рейн, Н. Пихтіна В. Кудрявцев, О. Туришев), соціологи (Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Хірші В. Іванов, О. Ковальова, С. Сергейчик), медики (В.Менделевич, Л.Мірошниченко, П.Сидоров, М.Сованюк).

Початок повномасштабної війни в Україні спричинив зростання рівня асоціальних проявів серед населення. Дорослі люди з урівноваженою психікою менш схильні до небезпек асоціальної поведінки, тоді як підростаюче покоління, що через свій юний вік легко піддається будь-яким можливостям виразити власного «я», стало однією з найбільш соціально і психологічно вразливих в цьому контексті категорій. Поширеність асоціальної поведінки спостерігається серед 40–64% молоді до 18 років. Фахівці, визначаючи причини зростання асоціальності в молодіжному середовищі, пов'язують їх зокрема з воєнними діями в країні та соціальною, психологічною і фізіологічною незрілістю, яка властива цьому віковому періоду. Подібні досить високі цифри вказують на актуальність нашої теми дослідження

Мета дослідження: визначити особливості дослідження проблеми асоціальної поведінки в Україні та за кордоном; провести емпіричне дослідження щодо визначення причин асоціальної поведінки в ранньому юнацькому віці.

Відповідно до поставленої мети були визначені основні **завдання дослідження:**

- здійснити теоретико-методологічний аналіз феномену асоціальної поведінки, видів та форм її прояву;
- визначити соціально-психологічні особливості раннього юнацького віку, як фактору розвитку асоціальної поведінки;
- організувати та провести експериментальне дослідження психологічних особливостей асоціальної поведінки старшокласників;

– розробити практичні рекомендації щодо профілактики та корекції асоціальної поведінки старшокласників.

Об’єкт дослідження: феномен асоціальної поведінки людини.

Предмет дослідження: соціально-психологічні причини асоціальної поведінки в ранньому юнацькому віці.

Для реалізації досягнення окреслених завдань застосовано різні **методи дослідження:**

теоретичні – аналіз психолого-педагогічних джерел, узагальнення, класифікація, порівняння;

емпіричні – анкетування, тестування (*методика виявлення схильності до відхилень у поведінці (А. Орел), Тест «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич, опитувальник визначення ціннісних орієнтацій*);

методи обробки даних – знаходження середніх величин, відсотковий аналіз, кількісний і якісний аналізи.

Організація і база проведення дослідження: дослідження проводилося на базі Тарасівського академічного ліцею Боярської міської ради Київської області. Вибірка складала 30 старшокласників, серед них 13 хлопців та 17 дівчат.

Теоретичне значення роботи. В дослідженні комплексно проаналізовано та узагальнено матеріал про особливості асоціальної поведінки старшокласників, розкрито зміст поняття, види, та форми асоціальної поведінки, визначено основні причини її виникнення.

Практичне значення роботи. Результати здійсненого експериментального дослідження старшокласників розширює уявлення про причини виникнення асоціальної поведінки; запропоновані рекомендації щодо профілактики та корекції асоціальної поведінки старшокласників тренінгова програма можуть бути використані в роботі психологів, соціальних педагогів, класних керівників закладів загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дослідження були неодноразово представлені науково-практичних семінарах

та конференціях: «Особливості роботи психолога з метафоричними картами. (Умань, 2023), III Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни» (Умань, 2023), XII-та Всеукраїнська наукова Інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика» (Умань, 2023), III Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Теорія та практика психокорекції особистості» (Умань, 2023), Всеукраїнський науковий полілог «Психопрофілактика агресивної поведінки здобувачів освіти в умовах сьогодення» (Черкаси, 2023), а також на засіданні кафедри психології щодо попереднього захисту випускних кваліфікаційних робіт (16.11.23 р).

Також за результатами теоретичного та емпіричного дослідження підготовлено подано до друку тези, що увійшли до двох збірників матеріалів Всеукраїнських науково-практичних конференцій

1. Гнатюк Д.А. Проблема асоціальної поведінки серед старшокласників. Матеріали XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції *«Актуальні питання психології: теорія, методика, практика»* 11-12 жовтня 2023 року / гол. ред. Перепелюк Т.Д. Умань. С.145-148. <https://fspo.udpu.edu.ua/kafedra-psykholohii/>.

2. Дудник О.А., Гнатюк Д. А. Профілактика та корекція асоціальної поведінки підлітків та старшокласників. *Психопрофілактика агресивної поведінки здобувачів освіти в умовах сьогодення: збірник тез доповідей за матеріалами Всеукраїнського наукового полілогу* (м. Черкаси, 24 жовтня 2023 р). / за ред. П.В. Теслюка. Черкаси: КНЗ «ЧОІПОПП ЧОР», 2023. С. 24-29. URL: <http://library.ippro.com.ua/attachments/article/706/>.

Структура роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг роботи 71 сторінка, робота містить 4 таблиці, 5 рисунків та 79 літературних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Аналіз асоціальної поведінки в психолого-педагогічних та соціологічних дослідженнях

Перш ніж розкрити сутність самого поняття «асоціальної поведінки» необхідно з'ясувати, що таке поведінка в загальному розумінні. Спочатку під поведінкою розуміли будь-які зовнішні реакції, що функціонують за схемою «стимул - реакція» у відповідь на зовнішні подразники. Нині це поняття виходить далеко за межі даної схеми. *Поведінка людини* – система дій та вчинків, що формується у тісному взаємозв'язку з суспільством, має моральне значення та підлягає моральній оцінці оточуючи. Крім того, поведінка також має низку характерних ознак, такі як: рівень активності, емоційна виразність, динамічність, стабільність, довільність, гнучкість [40].

У цивілізованому суспільстві існує певна система норм та правил поведінки (правових, моральних, етичних) дотримання яких є обов'язковим для всіх його членів. Соціальні норми мають різноманітну форму та зміст. Вони можуть бути документально закріплені (правові) — записані у формі законів, правил, інструкцій. Однак на практиці ще існують загальноприйняті морально-етичні норми у формі: громадської думки, народних традицій, соціальних настанов. Тож підсумовуючи, *норма* – система уявлень та вимог до поведінки, що розділяється членами соціальної групи і необхідна для здійснення сумісних узгоджених дій. Норми є ідеальними зразками (шаблонами), які рекомендують те, що люди повинні говорити, думати, відчувати і робити в конкретних ситуаціях [25].

Соціальні норми у сфері регулювання відносин поділяються на такі види:

- Моральні (духовні) норми. Їхніми носіями є люди, сім'я, релігійні конфесії, громадські організації. Полягають в основі загальнолюдських цінностей, народних звичаях та традиціях.
- Морально-етичні норми. Конкретні очікування соціальної групи щодо її членів. Носіями цих норм є конкретні соціальні об'єднання, учасники цих груп.
- Правові норми. Закріплені в головних документах держави (конституція, кримінальний кодекс, Цивільний кодекс). Дані норми регулюються усією державною системою.
- Політичні норми. Сформульовані у міжнародних документах та міждержавних угодах та регулюють відносини між країнами.
- Організаційно-професійні норми. Регулюють посадові інструкції, правила внутрішнього розпорядку, традиції професійного колективу [9].

Людина не може жити й розвиватися поза суспільством. Саме суспільство вимагає актуалізації основних механізмів і рушійних сил об'єктивного зв'язку, що існує між людьми. Під впливом суспільства, інших людей і взаємодії з ними утворюються конкретні еталони (стандарти) поведінки, за допомогою яких людина оцінює інших. Взаємодія між особистістю та суспільством являється головним соціальним процесом.

Соціалізація – історично зумовлений процес розвитку особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, патернів поведінки, що притаманні даному суспільству і в подальшому їх активне відтворення. Процес включення індивіда у систему суспільних відносин має двосторонній характер: з одного боку, особа засвоює соціальний досвід, притаманний даному суспільству, з іншого – активно відтворює у своїй діяльності систему соціальних зв'язків, яка закодована у соціальному досвіді людства. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги та знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути. Головною метою даного процесу є включення людини до соціального середовища, створення

умов для максимальної реалізації її психологічного потенціалу, спонукання до саморозвитку [1].

В процесі формування нормативної поведінки та соціалізації, особа усвідомлено бере на себе відповідальність за дотримання як писаних законів, що передбачають дотримання прав і свобод оточуючих, так і неписаних норм – традицій і стереотипів поведінки, що прийняті в соціумі.

Та наявність норм і правил поведінки сама по собі ще не забезпечує їх дотримання кожним. Зустрічаються індивідууми, які не узгоджують свою поведінку з існуючими нормами, допускаючи відхилення від них. Ці відхилення від загальноприйнятих норм називають «*девіаціями*» (лат. *Deviatio* – відхилення), а поведінку, відповідно – девіантною. Це поняття носить міждисциплінарний характер і є предметом вивчення психології, медицини, педагогіки, соціології [55]. В науковій психологічній літературі поняття «асоціальна поведінка» трактується різними авторами як складова девіантної поведінки або її синонім.

Проблема асоціальності й відхилень у поведінці почала обґрунтовуватися в соціологічних та кримінологічних працях, серед яких особливої уваги заслуговують роботи таких авторів, як О. Конт, Ч. Беккарія, М. Вебер, Л. Виготський, Е. Дюркгейм, Л. Божович, Р. Міллз, Н. Смелзер, Е. Феррі, П. Сорокін, Е. Фромм та інші. Безпосередньо дослідженням девіантної поведінки молоді займалися В. Лісовський, І. Ільїнський, В. Левічева, В. Чупров, В. Солоніков, Б. Попов, профілактиці девіантної поведінки молоді присвячені праці І. Стрельчука, М. Познякової, Л. Волошиної, І. Максимової, Б. Левіна та М. Левіна.

Вітчизняні дослідники Л.І. Мороз та С.І. Яковенко [60] визначають девіантну поведінку як соціальне явище, що проявляється у масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим нормам (стандартам) або таким, що фактично склалися у даному суспільстві. Вони поділяють «негативні девіації» на дві групи: асоціальна – «поведінка, що відхиляється від культурних та моральних норм» та делінквентна.

На відміну від попередніх науковців, А. Фернхем та П. Хейвен [67], вважають девіантну, делінквентну і кримінальну поведінку різновидами асоціальної поведінки.

Р. Мертон розглядав асоціальною поведінку як результат неузгодженості між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення їх цілей. Більшість членів суспільства визнають пануючі у ньому норми і цінності, прагнуть реалізувати їх легальними, тими, що схвалюються суспільством, рекомендуються засобами [8].

З. К. Давлетбаєва пропонує такий поділ континууму поведінки: просоціальна, та що схвалюється суспільством, та протилежна їй – асоціальна, до якої відносяться: агресивність, аморальність, делінквентні дії а також протиправні [4].

Рис. 1.1. Види асоціальної поведінки

У нашому дослідженні ми будемо дотримуватись теорії, де **асоціальна поведінка** – сукупність людських дій та вчинків, що суперечать існуючим нормам, соціальним правилам та обов'язкам. Для неї характерне тривале або

стійке багаторазове повторення, яке має деструктивну або аутодеструктивну спрямованість.

Асоціальна особистість (соціальний девіант) – це слабко адаптована у суспільстві людина, яка має власну, певну позицію щодо соціальних вимог та продукує поведінку, яка є протестною стосовно впливу соціальних чинників, або, яка їм протистоїть. Її поведінка і соціально неприйнятною, порушують соціальні норми, що виключає особистість із соціальної взаємодії [61].

Делінквентну поведінку також називають «*антисоціальною*», вона являється крайньою формою асоціальності людини. Індивід не тільки протистоїть соціуму, а й відкрито виступає проти нього, порушуючи його норми та правила [68]. Даний тип відхилення характеризується відсутністю чутливості до суспільних звичаїв. У найгострішій формі асоціальність виявляється в злочинності, яка посягає на соціально-політичні та моральні підвалини суспільства, особисту безпеку й добробут його громадян. Зв'язок між злочинністю і аморальністю полягає в тому, що скоєнню злочину часто передують не протиправна поведінка (розбещеність у сфері сексуальних стосунків, систематичне пияцтво тощо). У своїх дослідженнях Н. П. Онищенко виділяє такі прояви делінквентної поведінки:

- агресивна насильницька поведінка, що спрямована проти особистості людини та включає приниження їх гідності (бійки, підпали, вияви садизму, хуліганства, нанесення тілесних ушкоджень та ін.);
- корислива поведінка, тобто дії, що передбачають швидке матеріальне збагачення (поєднує дрібні крадіжки, вимагання, викрадення авто та ін.);
- незаконне виготовлення, придбання, зберігання та продаж наркотичних речовин [68].

При розгляді типів асоціальної поведінки Н. В. Майсак розробила матрицю соціальних девіацій, яка розділяє безліч форм відхилень на дві категорії: за характером спрямованості і за ступенем суспільного схвалення.

До першої групи відхилень належать: конструктивні (різні види творчого самовираження), аутодеструктивні (залежності, суїцидальні прояви) та зовнішньо-деструктивну форми (протиправні дії, комунікативні конфлікти, агресія).

До другої групи поведінки відносять: просоціальну, соціально-нейтральну, асоціальну, антисоціальну.

Ю. А. Клейберг розділяє девіації на три групи відхилень у поведінці: соціально нейтральна, позитивна і негативна девіація. Позитивна девіація, наприклад самопожертва, є формою відхилення що більшістю сприймається як нестандартна і дивна поведінка, але водночас не викликає несхвалення або осуду соціуму. Негативна девіація викликає неприйняття і засудження у більшості людей [8].

Ч. Ломброзо висунув теорію, згідно з якою анатомічна будова людини безпосередньо пов'язана із девіаціями у її поведінці. Об'єктами дослідження у цій теорії були: череп, мозок, ніс, вуха, колір волосся, навіть татуювання. Пізніше теорія Ч. Ломброзо була визнана науково неспроможною. Спроби пояснити девіантну поведінку з погляду лише біологічних факторів нерідко зазнають поразки через їхню наукову неспроможність.

Поведінкові девіації мають широку варіативність. Сучасні психологи розрізняють 4 види асоціальної поведінки:

аморальна поведінка – проявляється у недотриманні моральних та етичних норм. Такий тип соціальної поведінки не несе загрози суспільству, проте піддається засудженню та осуду. Сюди включають небажання займатися трудовою діяльністю, надання платних послуг інтимного характеру, бродяжництво, жебрацтво;

адиктивна поведінка – суть цього поняття полягає у бажанні уникнути реальності, занурившись в один із видів залежності: хімічної (алкогольної, наркотичної, токсикоманія), харчової (булімія, анорексія), культової (залучення до діяльності релігійних сект), існують також інші види залежності (комп'ютерна, ігрова);

протиправна поведінка – включає такі дії, як хуліганство, приниження людської гідності, дрібні крадіжки, викрадення транспортних засобів, напад, який не має на меті пограбування або убивство. Особи, які робили таке перебувають під наглядом представників закону, їх вважають здатними на більш серйозні вчинки, пов'язані з порушенням правових норм.

злочинна поведінка – передбачає вчинення дій, що ведуть за собою кримінальну відповідальність. До категорії злочинної поведінки включають бандитизм, крадіжки зі зломом, грабежі, зґвалтування, здирство, махінації, організації масових заворушень [15].

Асоціальна поведінка може виявлятися у різний життєвий період. Згідно зі статистикою, найбільш йому піддаються підлітки та молодь. Також до асоціалів належать деякі дорослі особи, які відмовляються вести звичний для більшості спосіб життя.

На думку більшості соціологів та науковців, як негативна, так і позитивна девіація є неминучими в сучасному суспільстві. Доки існують встановлені кимось норми – будуть існувати і відхилення від них, що провокують асоціальну поведінку.

1.2. Біологічні та соціально-психологічні фактори виникнення асоціальної поведінки

Асоціальна поведінка – психічне відхилення, що зустрічається у різному віці. Для нього характерна явна чи прихована ворожість, агресія, які проявляються по відношенню до інших членів соціуму, нехтування моральними нормами. Іноді асоціальність набуває форми незначного порушення правил, встановлених у суспільстві, в інших випадках здатна серйозно шкодити оточуючим. Особи, схильні до асоціальної поведінки, можуть вести відокремлений спосіб життя або об'єднуватися з іншими, що мають подібні погляди на життя [25].

Асоціальна поведінка має складну природу і зумовлена різноманітними факторами, що впливають на її розвиток, наприклад економічні, соціальні, демографічні, культурологічні, психологічні та ін. Причин виникнення соціальних відхилень дуже багато й вони різноманітні. Звичайно, усі вони в процесі розвитку суспільства видозмінюються, але основним джерелом відхилень є соціальна нерівність (неоднакові можливості задоволення потреб). Це явище об'єктивне, притаманне людському суспільству. При цьому слід мати на увазі, що одним із критеріїв прогресивного розвитку є диференціація, яка викликає конфлікти та відхилення.

Дослідники зосереджують свою увагу на особистісних, психологічних відхиленнях та дезорганізаціях (неврози, психози та ін.). Так, відомий соціолог Еге Дюркгейм вважав, що асоціальна поведінка тісно пов'язана зі слабкістю та суперечливістю соціальних цінностей. Американський соціолог Р. Мертон пов'язував девіантну поведінку з розривом між соціокультурними цілями та соціально схвалюваними засобами їх досягнення [22].

Серед причин асоціальної поведінки виділяють безліч різних факторів, таких як: соціальне середовище, спадковість, виховання, навчання та соціальну активність самої людини. Всі ці фактори впливають у тій чи іншій мірі, однак прямої залежності між негативними наслідками та характером поведінки людини немає.

В загальному можемо виділити 3 основні групи факторів, що провокують асоціальність: *біологічні, психологічні та соціальні* [15].

Біологічний фактор – полягає у фізіологічних особливостях людини, таких як спадковість, вроджені та набуті захворювання різного роду, що провокують девіації.

До медико-біологічних причин асоціальної поведінки відносять ураження головного мозку, тяжкі захворювання, що торкаються психічної сфери (шизофренія, параноя, розлади особистості). Люди, що мають подібні діагнози, не усвідомлюють своїх вчинків і не здатні усвідомлювати, що їх поведінка суперечить загальноприйнятим нормам. Чинником, що провокує

асоціальність, бувають фізичні недоліки. Це означає, що, маючи певні тілесні дефекти, людина залишається в нормальному психічному стані, але побоюється бути неприйнятною або піддатися глузуванням. У результаті вона поводить себе агресивно по відношенню до інших членів суспільства та уникає будь-яких контактів з ними.

Психологічний фактор – полягає в особливостях характеру, темпераменту, що створюють передумови для формування відхилень у поведінці. До причин даного типу належать особливості емоційно-вольової та мотиваційної сфери, темпераменту, самосвідомості, схильність до уникнення важких ситуацій чи повне підпорядкування їм [4].

Соціальний фактор – полягає в особливостях зв'язку людини з суспільством [43].

Згідно з теорією соціальної педагогіки, однією з основних причин формування асоціальної поведінки являється порушення соціальних стосунків особистості, які спричиняє афект неадекватності – негативний стан, що виникає у зв'язку з неуспіхом в діяльності та з часом стає соціально-психологічним джерелом антигромадської поведінки. Його проявами є напружені стосунки між людьми, розбіжності самооцінки та оцінки достоїнств індивіда соціумом.

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством є процес соціалізації. *Соціалізація* – історично зумовлений процес розвитку особистості, надання та засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, що притаманні даному суспільству і, як результат – активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у своїй діяльності та спілкуванні [61].

Процес включення індивіда у систему суспільних відносин має двосторонній характер: з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, притаманний даному суспільству, з іншого – активно відтворює у своїй діяльності систему соціальних зв'язків, яка закована у соціальному досвіді

людства. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги та знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути.

У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але неминуче проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо через затримки і зриви, спотворені форми самоствердження та визнання оточуючими. Не обов'язковим, але реально ймовірний наслідком цього є виникнення несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси, властивості особистості (це цинізм, жорстокість, брутальність, нігілізм, зухвальство) [61].

На початкових етапах соціалізації дуже важливим є механізм наслідування, коли індивід несвідомо переймає точку зору, а можливо і поведінку тих, хто веде асоціальний спосіб життя. Мотивацією виступає прагнення отримати схвалення в негативному середовищі. Зазвичай перехід від «нормальної» до девіантної поведінки це поступовий, малопомітний процес.

Зворотним процесом до соціально-психологічної адаптації є соціально-психологічна дезадаптація особистості – це порушення процесу активного пристосування до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за недостатньо розвиненого або хибного уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки та міжособистісні контакти [78]. Дезаптація виникає внаслідок стресів, конфліктів, сильних емоційних переживань, фізичних чи психічних захворювань тощо. Як наслідок людина відчуває незадоволення своїм становищем у групі та у соціальному оточенні загалом.

Іноді до асоціальної поведінки наводять такі причини, як нездорова обстановка у сім'ї, наявність жорстких обмежень із боку батьків. У цих випадках модель формування асоціальності наступна: девіантна поведінка стає своєрідним захистом від зовнішньої агресії, єдиним, що може бути протиставлено нав'язаним правилам. Також до невідповідної загальноприйнятим нормам поведінки схильні люди, які належать до

релігійних культів, люди, позбавлені матеріальних благ і мають почуття заздрості до чужого благополуччя [45].

До соціальних чинників відносять і неправильне виховання, у результаті якого ймовірність розвитку девіацій істотно зростає. Тенденцію до асоціальності виявляють особи, які виростили у благополучних, але авторитарних сім'ях, де практикувалися суворі покарання та придушення дитячої індивідуальності. Існує й інша крайність, здатна викликати проблему, – надмірне потурання капризам дитини, розпещеність, що призводять до розвитку егоїстичності, прагнення отримати бажане за будь-яку ціну. У зоні ризику знаходяться діти, позбавлені батьківського піклування або страждають від надмірної опіки. Перша категорія прагне повернути до себе увагу, порушуючи встановлені суспільством заборони. Друга відчуває свою неповноцінність, нездатність до самостійності та намагається самоствердитися у вигляді протиправних вчинків.

На думку Г. М. Авер'янової, Н. М. Дембицької, В. В. Москаленко та ін., причинами відхилень у поведінці є неефективна адаптація людини до суспільних вимог і протистояння суспільству в цілому, яке стримує індивідуальний саморозвиток і самоствердження [1].

Закладений внутрішній конфлікт між мірою ідентифікації людини з суспільством і мірою уособлення її з ним приводить до виникнення характерних станів, які відтворюються у певних позиціях індивіда щодо соціального середовища. Так, в одному випадку ми маємо справу з соціальним конформістом, а в іншому – асоціальною і навіть антисоціальною особистістю.

Асоціальна й антисоціальна протиправна поведінка пов'язана із такими **дефектами соціалізації:**

- дефекти в системі спілкування;
- дефекти в організації виховання, що призводять до розвитку антисуспільної орієнтації й асоціальної мотивації;

- дефекти в розумінні та виконанні соціальних ролей, що спричинюють заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значимості або відхилення від виконання ролі;
- дефекти соціального контролю, що залежать від недостатньо ефективної діяльності родини, навчально-виховних і виробничих організацій, правоохоронних органів;
- дефекти індивідуального соціального досвіду, що залежать від помилок у вихованні, специфіки спілкування (наприклад, у родині), засвоєння норм асоціальної поведінки як негативних моделей для ототожнення;
- дефекти соціальної адаптації, які відображають, зокрема, процеси міграції та урбанізації [49].

Причини асоціальної поведінки особистості такі:

- Ідеологічна детермінація асоціальної поведінки. Ідеологічні детермінанти належать до духовної сфери суспільства. Дедалі глибші на сучасному етапі протиріччя між домінуючою в суспільстві культурою та різноманітними делінквентними субкультурами – субкультурою злочинних груп, субкультурою груп, які відбувають тюремне ув'язнення тощо. Криміногенний фактор, що впливає з масової культури, є пропагандою відвертого насильства, жорстокості, знущання з людини, підступності як норм поведінки. Пропагування негативних стереотипів поведінки, яке заповонило засоби масової інформації, призводить до їх засвоєння деякими людьми, котрі згодом і втілюють їх у життя.
- Маргіналізація суспільства, дезадаптація значної частини індивідів: кількість девіантів залежить від соціального складу молоді, його структура визначає абстрактну можливість девіантних дій певних соціальних груп. «Девіантний потенціал» молоді й українського суспільства загалом досить високий, що пояснюється особливостями соціальної структури молоді як соціальної спільності [4, с. 37].

- Втрата особистістю морально-ціннісних орієнтирів, коли зникає поділ на моральне й аморальне, соціально схвалювані й соціально неприпустиме, дозволене й недозволене. У такому разі настає моральна криза, й особистість стає жертвою всездозволеності. Деформація ціннісних орієнтацій призводить до деформації соціальних інституцій, ігнорування деяких соціальних норм, викривлення взаємин між людьми, широкого розповсюдження цінностей, референтної для індивіда малої групи.

- Держава має не лише декларувати, а й виховувати духовність народу, що включає в себе отримання повноцінної освіти та професії, прищеплення загальної культури, моральних цінностей, вироблених людством, тобто всього того, що робить особу громадянином, активним учасником соціальних процесів.

- Соціальні детермінанти правопорушень у державі. Найважливішою з соціальних детермінант правопорушень є соціальна нерівність членів суспільства. Також негативно впливають урбанізація, внутрішня міграція населення, нерівноправне становище жінки в суспільстві. Поширення набувають комп'ютерні злочини, забруднення навколишнього середовища, обіг радіоактивних матеріалів, виготовлення фальшивих грошей. Усе це загалом створює соціальне напруження у взаєминах людей [7].

- Економічний фактор впливу на асоціальні дії індивідів. Для України є характерним високе економічне детермінування правопорушень. Наша держава визнана корумпованою країною з оцінкою 2,6 бала за 10-бальною шкалою. Багато людей, які вважаються працюючими, фактично перебувають у довготривалих неоплачуваних відпустках, працюють неповний робочий тиждень. Значна частина людей працює «в тіні» або вже перебуває «на дні» суспільства (бродяги, алкоголіки, наркомани).

- Негативна взаємодія особи та середовища як одна з причин асоціальних проявів поведінки. Вплив соціального середовища має актуалізований характер, оскільки особа взаємодіє з ним у цей момент. Безумовно, соціальне середовище впливає на людину не лише безпосередньо

перед яким-небудь учинком, воно справляло свій вплив на неї й у минулому, формуючи її як особу. Саме в цьому полягає різниця між конкретною життєвою ситуацією (сучасне) й умовами формування особистості (минуле). Крім того, широко поширений у суспільстві розрив між соціальним статусом особистості та її соціальними очікуваннями, (не знайшла гідного застосування своїм здібностям, професійному, культурному рівню). Руйнування ідеалів і ціннісних орієнтирів, відчуття індивідом безглуздості свого життя, що призводить іноді до самогубства.

- Виховний потенціал сім'ї в умовах сьогодення. Серед сукупності причин появи педагогічної занедбаності, провідним за своїм значенням є вплив на дитину батьків своєю поведінкою. Причинами відхилень у сімейному вихованні є такі: а) гіпертрофія сфери батьківських почуттів; б) перевага бачення в підлітку, юнаку дитячих якостей; в) виховна невпевненість батьків; г) фобія втрати дитини; д) нерозвиненість батьківських почуттів; е) проекція на дітей власних небажаних якостей; є) внесення конфлікту між подружжям у сферу виховання; ж) зсув в установках батьків залежно від статі дитини [5].

- Вплив політики держави в галузі освіти на стан правопорушень у суспільстві. Соціально-економічні й політичні процеси, які відбуваються в нашому суспільстві, не можуть не впливати. У сучасних умовах розвитку нашого суспільства існують об'єктивні суперечності суспільного розвитку, боротьба нового зі старим, з елементами застійних явищ, бюрократичним стилем керівництва, деформацією процесів.

1.3. Ранній юнацький вік як етап психологічного розвитку

Раннє юнацтво – початок дорослого життя. Відчуття того, що все життя ще тільки попереду дає можливість помилятися, пробувати нове і вести пошук. Дитинство залишається у минулому. Всі психічні функції в

основному сформовані і почалася стабілізація особистості, рамки окремих вікових періодів носять все більш умовний характер. Межа між підлітковим і юнацьким віком досить умовна, і в одних схемах періодизації (переважно в західній психології) вік від 14 до 17 років розглядається як завершення підліткового віку, а в інших – відноситься до юності [52].

Усередині переходу від дитинства до дорослості границі між підлітковим й юнацьким віком умовні й часто перетинаються. Зазвичай 11 – 13-літнього хлопчика не назвуть юнаком, так само як 18-19-річного – підлітком, але вік між 14 – 15 й 16 – 17 роками не має такої визначеності. В одних випадках цей віковий період відноситься до юності, а в іншому – до кінця підліткового.

Верхня межа періоду юності ще більш розмита, оскільки історично і соціально зумовлена та індивідуально мінлива. Термін «дорослість» розуміють по-різному. У біології дорослою людина вважається при досягненні статевої зрілості, коли вона здатна до дітонародження. Критерії соціальної дорослості – володіння культурою, а також системою знань, цінностей, слідування нормам, соціальним традиціям, підготовленість до здійснення різних видів праці, економічна незалежність. Поняття психологічної дорослості пов'язують зі зрілою особистісною ідентичністю [33].

Трактування юності як періоду онтогенетичного розвитку залежить від принципових установок авторів того чи іншого підходу. Загалом можемо виділити три головні підходи до вивчення юнацького віку: біоенетичний, соціоенетичний і психоенетичний.

До представників біоенетичного підходу відносяться такі вчені як Е. Кречмер і Е. Йенш, ідеї яких розвивав Е. Конрад. Останній припустив, що підлітковий вік з його бурхливими спалахами є переважно «циклоїдним», а юність із її тягою до самоаналізу – типово «шизоїдним» періодом. Він вважав, що ступень збігу властивостей відповідної фази розвитку та біологічно заданих властивостей особистості безпосередньо впливає на те,

наскільки складною та хворобливою буде юність. Наприклад, для шизоїдної особистості даний період проходить більш складно й болісно, оскільки її вікові властивості збільшуються індивідуально-типологічними. Заразом як циклоїдна особистість проживає юнацькі тривоги в м'якшій формі; властивості віку врівноважуються її типологічними властивостями [60].

Соціогенетичний підхід акцентує увагу на соціальних факторах розвитку, процесах соціалізації. Так, наприклад, теорія К. Левіна пов'язує проблеми юнацтва з факторами навколишнього середовища, вважаючи поведінку людини одночасно функцією особистості і її середовища. Новими процесами віку К. Левін вважає розширення життєвого світу особистості, кола її спілкування, групової приналежності й типу людей, на яких вона орієнтується.

Психогенетичний підхід пов'язаний з аналізом психологічних процесів, які відбуваються на кожному етапі. У цьому підході можна виділити три різні течії. Концепції, які пояснюють поведінку в термінах емоцій, потягів й інших позараціональних компонентів психіки, називають психодинамічними, концепції, які пояснюють зміни в психіці за допомогою когнітивних структур, прийнято називати когнітивістськими або когнітивно-генетичними; концепції, які виходять із самої особистості, називають персонологічними. Нам уже знайомі представники всіх трьох течій: зокрема, психодинамічний напрямок представляють теорії З. Фрейда й Е. Еріксона; персонологічний напрямок пов'язаний з роботами Е. Шпрангера, Ш. Бюлер; когнітивістську орієнтацію втілюють праці школи Ж. Піаже, Л. Кольберга.

Згідно Е. Еріксону, на період юнацтва припадає найбільш глибока криза, а саме «криза ідентичності». Це особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості. Під «ідентичністю» мається на увазі визначення себе як особистості, індивідуальності, відповідь самому собі на питання «Хто Я?». На думку вченого, формування внутрішнього почуття ідентичності (Его-ідентичності) є головним завданням та найважливішою проблемою юності.

Саме це почуття допомагає визначити напрям, цілі і зміст майбутнього життя молодій людині. Почуття ідентичності формується поступово: його джерелом слугують різні ідентифікації, корені яких ведуть у дитинство. Спроби виробити єдину картину світосприйняття, де всі ці цінності, оцінки синтезуються, відбуваються ще в підлітковому періоді. В ранній юності індивід прагне переоцінити самого себе у відносинах з близькими та суспільством в цілому – в фізичному, соціальному та емоціональному планах.

За словами О.М. Ічанської, головною умовою становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці виступає продуктивне подолання вікової кризи, пов'язаної зі зміною соціальної ситуації розвитку, переходом від позиції дитини до позиції дорослого [73].

Криза юності в середньому припадає на 17 років, але трапляються винятки. Старшокласнику потрібно знайти відповідь на два основні питання: «Ким бути?» і «Яким бути?» Це період персоналізації, індивідуалізації. По суті, це не лише вікова криза, а й особистісна [24].

Юнаки усвідомлюють себе творцями свого життя. Дорослий (педагог, батьки, старший товариш) у цей час для нього є втіленням суспільства та соціальних ролей. Тобто молода людина усвідомлює, що її життя залежить від власної поведінки, місця та ролі у суспільстві. Але старшокласник ще не знає, які засоби є прийнятними для досягнення тієї чи іншої мети. Тому він орієнтується на соціальні взаємини, які бачить перед собою. Пропускаючи їх через власну призму переконань і знань, він робить висновки, чи прийнятно це для нього чи ні, намагається сам реалізувати щось на практиці, і оцінює результат. Внаслідок цього через аналіз, синтез та диференціацію формується власний світогляд.

У період юності відбувається перехід новий рівень моралі – постконвенційний (теорія морального розвитку Л. Кольберга). Основою для нього є здатність мислити гіпотетично і дедуктивно. Суть рівня – формування особистої системи моральних переконань, які можуть

відрізнятися від норм конкретної групи чи оточення, але відповідають людським взаємовідносинам. Наприклад, «відповідати добром на добро» або «на все відповідати добром» [52].

При нормальному розвитку в цьому віці молода людина поважає принципи, права та свободи інших людей, але при цьому слідує лише своїм переконанням. Людське життя і сама людина розглядається як беззаперечна цінність за фактом народження. Але з певних причин (залежно від умов розвитку, від дій педагогів, сім'ї та оточення на попередніх життєвих етапах) юнак у цьому віці може відставати або випереджати однолітків з морального розвитку. Що ми часто й спостерігаємо. Таким чином, у юності відбувається:

- активне засвоєння соціальних взаємовідносин, норм, принципів та правил;
- поступове становлення особистості як окремого та активного суб'єкта суспільства.

Актуальна потреба – самоактуалізація у житті та суспільстві. У цьому відзначається деяка схожість кризи юності та кризи 7 років [24]. Тільки тепер особистість може на усіх правах претендувати на повноцінного і рівного учасника соціальних відносин, і соціально значимої діяльності. У період юності зустрічаються 4 типи особистості стосовно себе та суспільства:

1. Позитивне ставлення. Спостерігається здорова гуманістична спрямованість особистості з альтруїстичною чи індивідуалістичною концепцією.

2. Егоїстична спрямованість. Характеризується, безумовно, позитивним ставленням до себе та негативним до суспільства або – стримане ставлення до себе та різко негативне до суспільства. Спостерігається егоцентризм та надмірна індивідуалізація.

3. Депресивна спрямованість. Особа знецінює себе, до суспільства ставиться стримано.

4. Суїцидальна спрямованість. Людина байдужа до себе та суспільства.

Сучасні юнаки перебувають у соціально-психологічній ситуації постійних протиріч, під впливом безлічі поглядів і точок зору. Наслідком такої ситуації стають два можливі шляхи розвитку, що зустрічаються на практиці [1]. Одні молоді люди швидше дорослішають, приймають рішення, об'єднуються в групи однодумців, активно розвиваються і рухаються вперед, дотримуючись свого життєвого плану. Інші, не знаходячи відповідь на два основні питання цього віку, затримуються в психологічному розвитку та дорослішанні, стають інфантильними. Це проявляється у соціальній пасивності чи негативізмі.

До основних ризиків юнацького віку належить:

- неправильне професійне самовизначення або провал вступних іспитів, як наслідок – втрачений час та сили, небажання вчитися та працювати, емоційне вигоряння, переживання руйнування надій та мрій, необхідність нового професійного визначення;
- девіації як неадекватний спосіб самовираження та самоактуалізації (агресивність, розв'язність, ексцентричність, зухвала поведінка та зовнішній вигляд);
- складності адаптації до нового навчального закладу та самоконтролю, самостійного планування режиму дня;
- фрустрація у питаннях сенсу життя та вибору професії (очікування та реальність) [8].

Молоді люди, які нездатні впоратися з кризою зловживають алкоголем, наркотиками чи обирають інший варіант уникнення реальності. Неадекватний пошук себе та відстоювання своєї індивідуальності виливається в асоціальні групи чи деструктивні молодіжні субкультури, які протестують щодо сірості та одноманітності, знеособленості та масовості дорослого життя.

Позитивним компонентом кризи ідентичності цього періоду є формування цілісної ідентичності. Негативний компонент – рольове змішування, в цьому випадку криза розв'язується незадовільно, відбувається

«дифузія ідентичності», що, у свою чергу, призводить до утворення «синдрому патології ідентичності». Процес самоідентифікації є першопричиною всіх труднощів та порушень поведінки в підлітковому та юнацькому віці. З кризою ідентичності пов'язують схильність до психогенних депресій і суїцидальної поведінки, а також епізоди дереалізації і деперсоналізації у молоді [20].

Ще в ранньому дитинстві розлади процесу становлення особистості можуть супроводжуватися різними проявами антисоціальної спрямованості, такими як: заподіяння шкоди приналежній іншим власності, жорстоке ставлення до тварин. У підлітків з'являються поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс:

- 1) Реакція емансипації (крайній ступінь – бродяжництво).
- 2) Реакція групування однолітків (формування власної субкультура).
- 3). Реакція захоплення (хобі) [54].

Девіації у юнацькому віці виникають також і як відповідь на неспроможність особистості реалізувати свої тенденції до самоактуалізації.

Багато що при розв'язанні проблем залежить від міри розвитку моральної самосвідомості. Розпочавши в підлітковому віці створення своєї особистості і свідому побудову способів спілкування, молода людина продовжує шлях удосконалення значущих для себе якостей в юності. Однак, у одних – це духовне зростання через ідентифікацію з ідеалом, а в інших – вибір для наслідування антигероя і пов'язані з цим наслідки розвитку особистості.

Асоціалізація особистості відбувається в ті самі періоди, що і соціалізація. Найчастіше негативна реакція на зміну соціальних умов спостерігається в неповнолітніх, більшість злочинів скоєні на фоні пустощів, неправильного сприйняття романтики, жаги до подорожі, наслідування кумира або авторитета, вікові кризи, не сформованість стійких моральних позицій, схильність до групового впливів, імпульсивності тощо. Відома

низка поведінкових стереотипів, властивих для старшого шкільного віку, які спричиняють соціальні та антигромадські вчинки.

- Реакція опозиції (викликається завищеними претензіями до діяльності і поведінки, зайвими обмеженнями, неповагою до інтересів молоді з боку дорослих; проявляється у втечах з дому, іноді п'янці тощо).
- Реакція компенсації (невдача в одній галузі перекреслюється успіхами в іншій).
- Реакція імітації (проявляється в наслідуванні певної особи, героя фільму як із соціальною, так і з асоціальною поведінкою).
- Реакція негативної імітації (поведінка, яка спеціально протиставляється нормі або моделі; якщо модель негативна, то ця реакція є позитивною).
- Реакція емансипації (намагання звільнитися від нав'язливої опіки, самоствердитися; крайня форма прояву – заперечення стандартів, загально визнаних норм, закону тощо).
- Реакція групування (об'єднання в групи однолітків, які різняться територіальною спільністю, примітивною символікою тощо).
- Реакція гіперкомпенсації (велике бажання успіху в найважчій для індивіда галузі діяльності).
- Реакція захоплення (проявляється в чисельних підліткових захопленнях музикою, спортом, колекціонуванням тощо).

Дефекти соціалізації на стадії старшого шкільного віку призводять до несприятливого (аномального) формування особистості. Це проявляється, зокрема, у виникненні негативних психологічних новоутворень, відсутності чи втраті психосоціальної ідентичності, деформованих потребах. Кінцевим результатом є схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву [35].

У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але неминуче проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо через

затримки і зриви, спотворені форми самоствердження та визнання оточуючими. Не обов'язковим, але реально ймовірний наслідком цього є виникнення несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси, властивості особистості (це цинізм, жорстокість, брутальність, нігілізм, зухвальство). Процес становлення особистості як «саморуху» визначається єдністю зовнішніх та внутрішніх умов [64].

Соціальна активність старшокласника виявляється у більшій сприйнятливості до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки, які існують у світі дорослих і взаєминах між ними. Для старшокласників є дуже важливим ставлення до нього як до рівного з боку дорослих і батьків. З цього випливає загострене відчуття власної гідності, а тому будь-які дрібниці, навіть невеликі зауваження, а тим більше нетактовність, ставлення як до дітей, можуть боляче ранили самолюбство. Виникає багато конфліктних ситуацій, різних форм протесту (неслухняність, упертість, негативізм, опір виховному впливу).

Згадані суперечності викликають неадекватність поведінки та відхилення від норми в моральному розвитку.

Неадекватність поведінки може виявлятися через так звані атрибути дорослості: паління, уживання алкогольних напоїв, лихослів'я, бродяжництво тощо. Дорослі своїми невмілими діями (жорстокістю, брутальністю та ін.) можуть глибоко травмувати душу дитини, призвести до відчуження, яке потім буде нелегко усунути. За таких умов виникає деформація моральних відносин [48].

Самотність – один з найбільш значущих станів, що переживаються людиною, що проявляється по-різному протягом усього життя. Незважаючи на поширеність думки про те, що самотність найчастіше відчують люди похилого віку, багато психологів (І.С. Кон, І.В. Дубровіна, С.В. Кривцова та ін.) вважають це переживання віковим новоутворенням – специфічною властивістю, що з'являється вперше у підлітковому та ранньому юнацькому віці в результаті розвитку пізнавальної та емоційної сфери особистості та

переходу підлітка на новий рівень самосвідомості. Причому більшість авторів підкреслюють двоїстість характеру переживання самотності та її впливу на старшокласника: з одного боку, воно збагачує внутрішній світ, дозволяючи відчувати унікальність свого існування, з іншого – може призвести до поведінкових відхилень, депресії та суїциду [24].

Підлітковий та юнацький вік – періоди, коли вперше стан самотності усвідомлюється найгостріше, оскільки відбувається розширення та актуалізація соціальних потреб: встановлення значних міжособистісних відносин, накопичення власного соціального досвіду, розширення дружніх контактів, прагнення бути визнаним та причетним.

Негативні переживання, що переживаються старшокласниками, позначаються на процесі формування особистості та соціалізації, що є однією з основних причин їх соціальної дезадаптації (Менделевич В.Д.). Кризовий характер періоду, пов'язаний із психогормональними процесами, дезорієнтуванням у взаємовідносинах з іншими та з собою, внутрішніми конфліктами, переосмисленням свого місця серед інших, недостатня соціально-психологічна зрілість, роблять цю вікову групу найбільш уразливою до соціальних впливів (Змановська О.В.). Відчуття власної самотності в старшому шкільному віці нерідко призводить до формування нігілістичних тенденцій, до розвитку форм поведінки, спрямованих на протиборство з навколишнім світом або «відхід» від нього: кримінальні та екстремістські дії, алкоголізм, наркоманія та ін. [55].

Почуття самотності в підлітковому та юнацькому складний соціально-психологічний феномен, що включає різні типи переживань. Негативні переживання, які випробовують підлітки, можуть суттєво вплинути на перебіг соціалізації та формування особистості, причинно зумовлюючи соціальну дезадаптацію. Так, у дослідженнях з цієї проблеми підкреслюється взаємозв'язок самотності з образом «Я» у підлітків та старшокласників, аналізуються особливості самотності в контексті кримінальної поведінки, розглядається взаємозв'язок самотності та відхиленої поведінки. Автори

приходять до висновку про те, що почуття самотності, що гостро переживається старшокласниками, провокує асоціальні, девіантні форми поведінки [75].

З огляду на психолого-педагогічні дослідження, асоціальна поведінка старшокласника розглядається як результат взаємодії двох чинників: умов мікросередовища (десоціалізуючі впливи сім'ї і школи, психологічні труднощі і ускладнення, породжені проблемогенним соціумом, деформації у спілкуванні і взаємодії) та індивідуальних особливостей індивіда (суперечності, головна з яких полягає у невідповідності між суб'єктивною готовністю до дорослого життя і об'єктивною обмеженістю можливостей старшокласника). Асоціальна поведінка – це зовнішньо детермінований і викликаний потребами особистості мотивований процес, який знаходить своє виявлення у здійсненні вчинків, що порушують соціально-нормативний порядок і не сприяють нормальному функціонуванню та розвитку соціуму. Потреби і їх задоволення є вихідними елементами внутрішньої психологічної структури поведінки, вони спонукають, регулюють та спрямовують активність особистості. Між соціальними детермінантами, індивідуальними потребами особистості і поведінкою ймовірно існує причинно-наслідковий зв'язок [4].

Для старшокласників провідним центром розвитку стає особистісне самовизначення, а центром життєвої ситуації, навколо якого починає обертатись вся їх діяльність та інтереси, вибір життєвого шляху. Особливої уваги вони надають самоосвіті та самовихованню. Саме в ці роки розгортається активний процес набуття досвіду спілкування, становлення світогляду, завершується формування соціальних установок. Агентами первинної соціалізації є батьки, близькі й далекі родичі, однолітки, лікарі, лідери молодіжних угруповань. Агенти вторинної соціалізації – представники адміністрації школи, педагогічний склад (працівники психологічної служби, вчителі, асистенти вчителів, вихователі), представники держави, ЗМІ.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Характеристика форм та методів діагностики

Факт асоціальної поведінки підлітково-молодіжному середовищі є реальність, з якою, на жаль, щодня сьогодні стикаються і педагоги, і психологи, і батьки. Актуальним як ніколи став комплекс проблем виховання молоді з асоціальною поведінкою, вивчення її характеристики та динаміки, визначення шляхів та засобів своєчасної корекції проявів девіантності, деліквентності, агресії та інших негативних проявів поведінки. У розумінні самого феномену «асоціальна поведінка» ми дотримуємося позиції, що це зовнішньо детермінований і викликаний потребами особистості мотивований процес, який знаходить своє виявлення у здійсненні вчинків, що порушують соціально-нормативний порядок і не сприяють нормальному функціонуванню та розвитку соціуму; це поведінка особистості, що не відповідає найважливішим соціальним нормам, що завдає реальної шкоди суспільству чи самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією.

Оцінка та прогноз поведінкових порушень є ключовим елементом стратегії попередження асоціальної поведінки та запобігання її рецидивам у молодіжному середовищі, що необхідно, насамперед, для вибору адекватних заходів профілактики та реагування на асоціальну (девіантну чи делінквентну) поведінку.

Найбільш точні відомості про зростаючу особистість, як відомо, дає клініко-психіатричне обстеження. Однак воно має суттєві обмеження.

По-перше, клініко-психіатричне обстеження законодавчо прирівнюється до надання психіатричної допомоги і тому може проводитись лише за згодою батьків дитини до 14 років.

По-друге, клінічне обстеження займає значний час і тому фактично можна застосовувати лише до дуже обмеженої кількості старшокласників.

По-третє, проведення такого обстеження вимагає наявності відповідної кваліфікації, яку мають, як правило, лише психіатри та медичні психологи.

Тому у широкого кола психологів-практиків виникла потреба в діагностичному інструментарії, який позбавлений перелічених вище недоліків.

На цей час широке використання отримали методики, в яких почали враховувати як статичні, а й динамічні чинники, такі як проблеми стосунків з однолітками чи проблеми з успішністю. Таким чином, з'явилася можливість стежити за змінами у поведінці підлітків та старшокласників у довгостроковій перспективі, порівнюючи оцінки, отримані у різний час. Головним досягненням цих методик є акцент не лише оцінці ризиків, а й оцінці потреб особистості.

Для здійснення емпіричного дослідження були використані наступні методики:

1. *Методика виявлення схильності до відхилень у поведінці (А. Орел);*
2. *Тест «Схильність до залежної поведінки» В. Менделевич,*
3. *Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій (Максимова Н. .)*

Дослідження проводилося на базі Тарасівського академічного ліцею Боярської міської ради Київської області. Вибірка складала 30 старшокласників, серед них 13 хлопців та 17 дівчат.

Методика виявлення схильності до відхилень у поведінці (А. Орел) – методика є стандартизованим тест-опитувальником з 107 запитань (два варіанта – жіночий та чоловічий) призначеним для вимірювання готовності (схильності) особистості до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється від норми. Опитувальник має набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм в відхилень у поведінці.

Методика передбачає облік та корекцію установки на соціально бажані відповіді опитуваних.

Шкали опитувальника діляться на змістовні та службову. Змістовні шкали направлені на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм асоціальної поведінки, тобто соціальних та особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами.

Службова шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваного давати про себе соціально-схвалювану інформацію; оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції результатів за змістовними шкалами в залежності від вираженості установки випробуваного на соціально-бажані відповіді.

Шкали:

– *соціальна бажаність* – призначена для вимірювання готовності досліджуваного представляти себе в найбільш сприятливому світлі з точки зору соціальної бажаності;

– *схильності до подолання норм і правил* – для вимірювання схильності до подолання будь-яких норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, зразків поведінки;

– *схильності до адиктивної (залежної) поведінки* – для вимірювання готовності реалізувати адиктивна поведінку через вживання речовин для зміни свого психічного стану;

– *схильність до самоушкоджень* – для вимірювання готовності реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки;

– *схильності до агресії та насильства* – для вимірювання готовності до реалізації агресивних тенденцій у поведінці;

– *вольовий контроль емоційних реакцій* – для вимірювання схильності контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій (ця шкала має зворотний характер);

– *схильності до делінквентної поведінки* – шкала носить умовний характер, оскільки вона сформована із тверджень, що диференціюють «звичайних» респондентів та осіб із зафіксованими правопорушеннями, що вступали в конфлікт з загальноприйнятим способом життя і правовими нормами. Шкала вимірює готовність (схильність) до реалізації делінквентної поведінки, «делінквентний потенціал», який лише за певних обставин може реалізуватися в житті опитуваного.

При обробці результатів кожній відповіді, при збігу з ключем, присвоюється один бал. Далі за кожною шкалою підраховується сумарний бал, який порівнюється з тестовими нормами. При відхиленні індивідуальних результатів досліджуваного від середнього сумарного балу за шкалою більше ніж на 1S, вимірювану психологічну характеристику можна вважати вираженою.

Тест «Схильність до залежної поведінки» В. Менделевич.

Методика В.Д. Менделевича «Схильність до залежної поведінки» дозволяє виявити психологічну схильність індивіда до розвитку у нього алкогольної та наркотичної залежності. Вона є стандартизованою, і включає в себе такі види залежної поведінки:

- схильність до наркозалежності;
- схильність до алкоголізму;
- схильність до спортивного та музикального фанатизму;
- схильність до залежності від комп'ютерних ігор.

Опитувальник складається з 116 тверджень, на кожне твердження дається 5 варіантів відповідей. 41 висловлювання відображає схильність особистості до наркотичної залежності, 35 – до алкогольної залежності, інші 40 висловлювань нейтральні. Питання тесту носять прямий і зворотний характер, причому за підрахунку підсумкового результату, їх значення складаються. Завдяки цьому тесту ми отримуємо можливість виявлення тенденцій, підвищених схильностей та ознак високої ймовірності

формування алкогольної та наркотичної залежності.

Обробці піддаються відповіді, зазначені у таблиці, які сумуються відповідно до вказівок ключа. Використовується шкала рівнів, що виявляє такі рівні:

- низький: дана категорія характеризується малою вірогідністю розвитку залежності;
- ознаки тенденції: досліджувані мають схильність до залежної поведінки в середній мірі;
- ознаки підвищеної схильності: спостерігається ризик, що такі особи найбільше підлягають залежній поведінці;
- ознаки високої вірогідності.

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій

Методика спрямована на визначення нормативних цінностей, тобто з'ясування щодо виконання підлітками суспільних норм, зокрема на визначення нормативної поведінки відповідно до закону, яка врахує сучасну ситуацію в суспільстві. Саме це дасть можливість вчасно звернути увагу на спрямованість особистості підлітків і уникнути викривлення особистісного розвитку та подальшої соціальної дезадаптації.

Колектив співробітників лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. та ін) розробили методику визначення рівня соціальної спрямованості особистості сучасних дітей 15-17 років. Розробка і апробація цієї методики проводилася в процесі дослідження, що відбувалося протягом 2019-2021 років.

Опитувальник визначення ціннісних орієнтацій дає можливість виявити ризик соціальної дезадаптації, а надалі й протиправної поведінки підлітків. Методика дає можливість побачити основні тенденції досліджуваних насамперед в напрямі соціальної або асоціальної спрямованості.

Розроблений опитувальник складається з 32 питань. Побудований на основі шести шкал: ставлення до роботи, ставлення до інших людей, ставлення до грошей, ставлення до влади, ставлення до соціальних норм. П'ять із них з'ясовують зазначені вище параметри. Шоста шкала створена для визначення соціальної бажаності відповідей опитуваних.

Ставлення до роботи. Визначає, на що саме спрямована особистість, що є цінним для неї в роботі: задоволення від процесу діяльності, направленість на результат чи важливість матеріального заохочення. Наприклад, ця шкала містить такі питання: «Важливо, щоб робота була цікавою, а не те, скільки за неї платять»; «Я прагну навчитись робити те, що потрібно людям».

Ставлення до інших людей показує здатність зважати на потреби та інтереси оточуючих. Шкала містить такі питання: «Треба бачити в людях, перш за все, хороше»; «Треба зважати на інтереси інших людей, коли досягаєш свого».

Ставлення до грошей визначає, чи є матеріальна складова найвищою людською цінністю і визначає способи задоволення цієї потреби. Наприклад, питання: «Я хочу працювати там, де мені будуть давати хабарі», «Найгірше – це відсутність грошей».

Орієнтація на владу визначає чи подобається підліткам впливати на інших людей, керувати ними, чи влада є найбільшою цінністю в житті. Шкала містить такі питання: «Мені подобається вказувати іншим, що вони повинні робити»; «Я злюся, якщо хто-небудь не підкоряється моїм вимогам».

Шкала ставлення до соціальних норм показує важливість дотримання правил, громадського порядку встановлених у суспільстві. Шкала містить такі питання: «Можна робити те, що хочеш, навіть якщо інші це засуджують», «Важливо дотримуватися громадського порядку».

Шкала соціальної бажаності містить сім тверджень. Відображає схильність або установку особистості представляти себе найбільш вигідної для себе сторони, тенденцію відповідати на питання згідно з соціальними

нормами. Соціальна бажаність – найважливіше джерело зниження вірогідності психодіагностичних методик, тому в опитувальнику враховується цей феномен. Шкала соціальної бажаності містить сім тверджень. Наприклад, твердження цієї шкали: «Якщо на мене кричать, я завжди стримуюсь»; «Я завжди приходжу в школу без запізнення»; «Я завжди говорю правду».

При обробці результатів за кожен відповідь, яка співпадає зі значенням в бланку оцінювання ставиться 1 бал.

Бланк оцінювання відповідей

	Назва шкали	Номер твердження
I	Ставлення до роботи	«так» 2, 8, 13, 20, 26.
II	Ставлення до інших людей	«так» – 3, 9, 14, 27; «ні» – 32.
III	Ставлення до грошей	«так» 4, 10, 15, 22, 28.
IV	Ставлення до влади	«так» 5, 11, 17, 24, 29.
V	Ставлення до соціальних норм	«так» 6, 12, 19, 21, 30
IV	Соціальна бажаність	«так» - 1, 16, 18, 23, 25, 31; «ні» - 7

Респонденти, які набирають за шкалою соціальної бажаності 5-7 балів, не підлягають обробці. Враховуються тільки ті відповіді які за цією шкалою набрали від 0 до 4 балів включно.

2.2. Інтерпретація результати дослідження проявів асоціальної поведінки серед старшокласників

За результатами емпіричного дослідження схильності до проявів асоціальної поведінки (методика виявлення схильності до відхилень у поведінці (А. Орел) були отримані кількісні показники, що відобразили рівневі прояву схильності до асоціальної поведінки серед старшокласників. В таблиці 2.1 відображено кількісне та відсоткове співвідношення результатів опитування.

Таблиця 2.1

Результати методики «Схильності до відхилень у поведінці»

Шкала	Норма		Вище норми	
	К-сть	%	К-сть	%
Соціальна бажаність	17	56,7	13	43,3
Схильність до подолання норм і правил	19	63,3	11	36,7
Адиктивна поведінка	21	70	9	30
Схильність до самоушкоджень	28	93,3	2	6,7
Агресія та насильство	16	53,3	14	46,7
Вольовий контроль	10	33,3	20	66,7
Деліквентна поведінка	25	83,3	5	16,7

Аналізуючи результати методики можна зробити висновок про те, що серед домінуючих схильностей до відхилень у поведінці серед респондентів переважають: вольовий контроль, схильність до агресії та насильства та установка на соціальну бажаність.

За рівнем *вольового контролю* емоційних реакцій виявлено найвищий показник (66,7%), що свідчить про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, про несформованість вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів.

Схильність до агресивності та насильства виявлена у 46,7% , тобто 14 старшокласників в певних ситуаціях готові до реалізації агресії.

За шкалою *соціальної бажаності* виявлено показник 43,3%, що свідчать про тенденцію випробуваних демонструвати дотримання соціальних норм, умисному прагненні показати себе в кращому світлі.

Рівень *схильності до подолання норм і правил* 36,7% свідчать про вираженість цих тенденцій, про нонконформістські установки (діяти всупереч норм суспільства), про схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, про тенденції «порушувати спокій».

У 30 % респондентів виявлено підвищений показник *схильності до адитивної поведінки*, а, отже у 9 опитаних є схильність до відходу від реальності через вживання речовин для зміни свого психічного стану Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на чуттєву сторону життя, про наявність «сенсорної спраги», про матеріально орієнтований, корисливий погляд на життя. Однак у 60 % рівень адиктивної (залежної) поведінки незначний.

Рівень *схильності до делінквентної поведінки* 16,7% говорить про невиразність цієї тенденції, що в поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності може свідчити про високий рівень соціального контролю.

Схильність до самоушкоджень має найнижчий показник 6,7%. Це свідчить про відсутність готовності до реалізації саморуйнівної поведінки, до соматизації тривоги, відсутність схильності до реалізації комплексів провини в поведінкових реакціях, про цінність власного життя і здоров'я

Результати респондентів графічно відображені на рисунку 2.1.

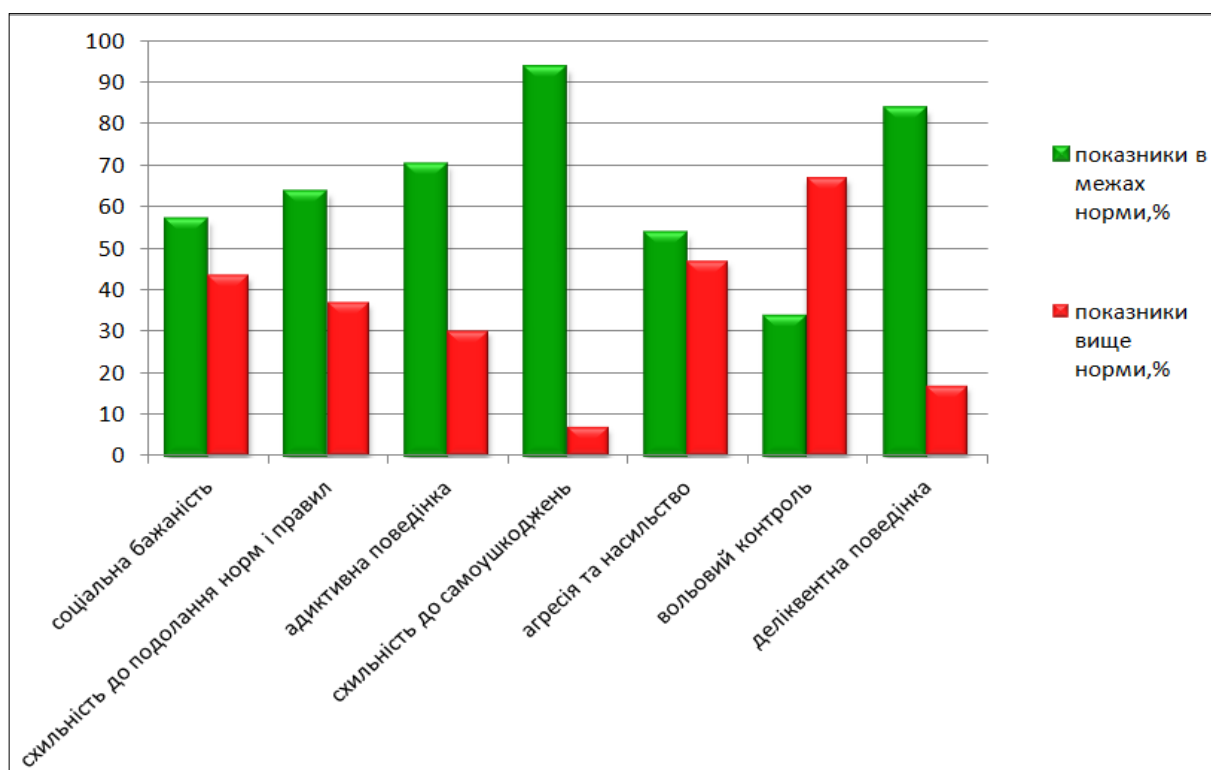

Рис. 2.1. Результати опитування за методикою виявлення схильності до відхилень у поведінці (А. Орел)

За результатами попередньої методики ми з'ясували 30% опитаних мають високі показники схильності до адиктивної поведінки, тому для визначення видів залежної поведінки ми використали методику «Схильність до залежної поведінки» (В.М. Менделевич).

Оскільки об'єктом нашого дослідження є асоціальна поведінка, а алкогольна та наркотична залежності можуть в майбутньому стати її причинами, то ми опрацьовували результати саме за цими двома шкалами. Кількісне та відсоткове співвідношення результатів опитування відображено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати опитування за методикою «Схильність до залежної поведінки» (В.М. Менделевич)

Рівень	Алкогольна залежність		Наркотична залежність	
	К-сть	%	К-сть	%
низький	11	36,7	24	80
ознаки тенденції	7	23,3	6	20
ознаки підвищеної схильності	9	30	-	-
ознаки високої вірогідності	3	10	-	-

Отож, за шкалою алкогольної залежності показник норми виявлено у 11 досліджуваних, що становить 36,7% від загальної кількості осіб даної вибірки. Ознака тенденції виражена у 7 досліджуваних, що становить 23,3% від загальної кількості осіб даної вибірки. Підвищена схильність виражена у дев'яти досліджуваних, що становить 30% від загальної кількості осіб даної вибірки. Висока ймовірність алкогольної залежності виражена у трьох респондентів, що становить 10% від загальної кількості осіб.

Виявлені ознаками підвищеної схильності та ознаками високої вірогідності алкогольної залежності можуть бути причиною асоціальної поведінки в майбутньому.

За шкалою наркотичної залежності показник норми виявлено у 24 досліджуваних, що становить 80% від загальної кількості осіб даної вибірки. Ознака тенденції виражена у 6 досліджуваних, що становить 20% від загальної кількості респондентів. Старшокласників з ознаками підвищеної схильності та високої ймовірності до наркотичної залежності немає.

Результати опитування за цими шкалами зображено на рисунку 2.2.

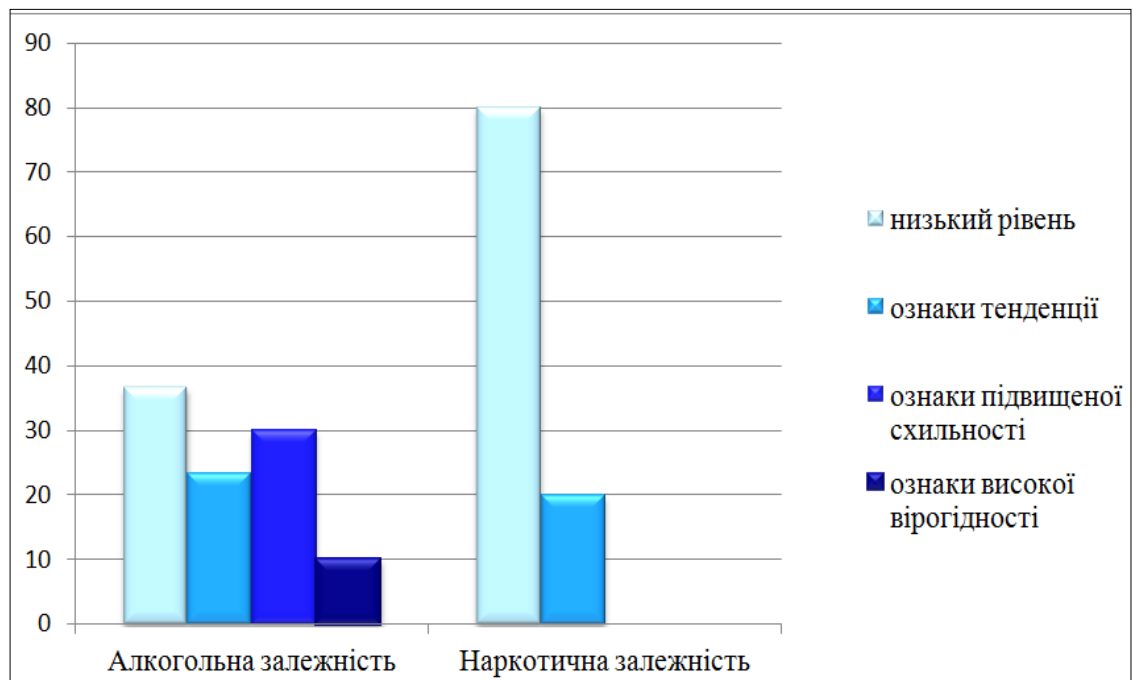

Рис. 2.2 Показники схильності до алкогільної та наркотичної залежності

Вивчивши результати аналогічних досліджень попередніх років, можна сказати, що до початку війни спостерігалась тенденція та підвищена схильність вживання алкогюлю та наркотиків. Під час війни відбулись певні зміни: серед опитаних старшокласників не було виявлено осіб з ознаками підвищеної та високої схильності до наркотичної залежності. Переважають піддослідні з низьким рівнем.

За результатами, отриманими за цією методикою також виявили, що у досліджуваних переважає низький рівень схильності до формування залежності від інтернету. Найменше виражений високий рівень інтернет-залежності.

Кожна людина має свій набір життєвих цінностей і свою діяльність прагне будувати відповідно до своїх цінностей. Якщо ціннісні орієнтації соціально спрямовані, то це сприяє нормативній поведінці. Водночас, одним із чинників протиправної поведінки є асоціальна спрямованість. Старший шкільний вік є періодом інтенсивного формування системи ціннісних орієнтацій, що впливає на поведінку старшокласників у цілому. Саме ціннісні орієнтації, сформовані в цьому віці, визначають особливості ставлення молодшої людини до навколишнього світу.

Моральні уявлення виражаються у системі моральних знань, перш за все, про норми, ідеали, поняття, через які людина засвоює моральність. На основі цих моральних уявлень людина випрацьовує життєві принципи, ціннісні орієнтації, спрямованість.

Для діагностики спрямованості особистості старшокласників ми використали «Опитувальника визначення ціннісних орієнтацій».

При опрацювання відповідей, ми виявили, що за шкалою соціальної бажаності 2 учасники набрали 5 та 6 балів, що відображає схильність представляти себе найбільш вигідної для себе сторони та ставить під сумнів правдивість відповідей, тому ці результати не підлягали подальшій обробці.

Після підрахування балів за кожною шкалою був визначений коефіцієнт. Коефіцієнт спрямованості особистості показує співвідношення соціально спрямованих ціннісних орієнтацій особистості до асоціальних.

Так як сума балів менша за шкалами, що показують негативну спрямованість, використовуються коефіцієнт.

Математично коефіцієнт визначається за формулою:

$$\text{Коефіцієнт} = \frac{(I+II+V)}{((I+II+V)+(III+IV) \times 1,5)} = \min 0, \max 1$$

Розподіл значень коефіцієнта відношення соціальних якостей особистості до асоціальних, відображений на графіку (Рис. 2.3.)

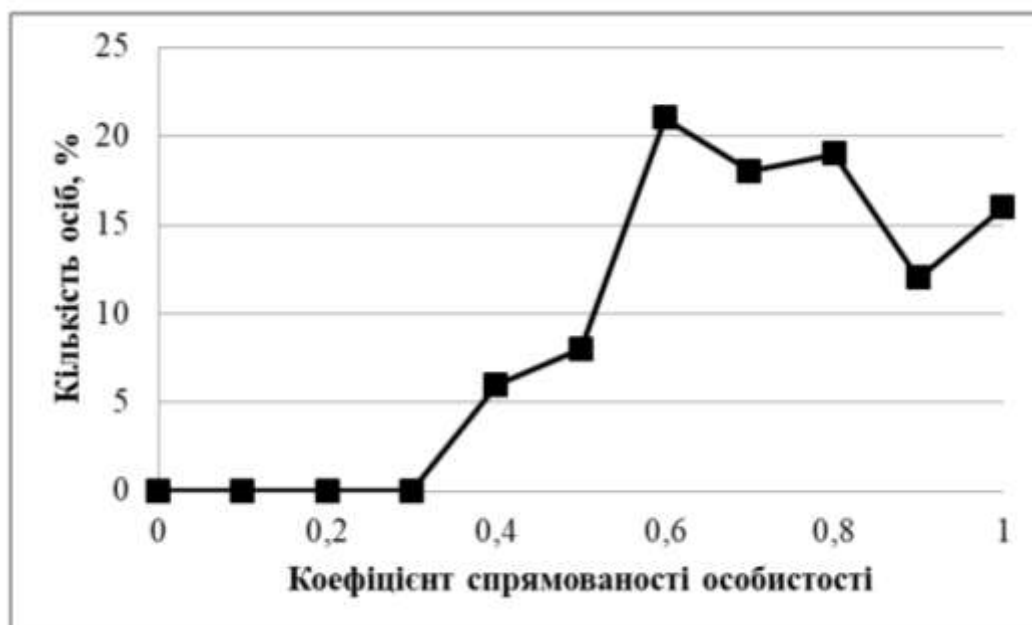

Рис. 2.3 Коефіцієнти спрямованості особистості старшокласників

Якщо значення коефіцієнту знаходиться в діапазоні $[0-0,5]$ – це означає низький рівень соціальної спрямованості, $[0,6-0,8]$ – середній показник, учень має соціальну спрямованість особистості, $[0,9-1,0]$ – високий рівень, вказує на гіперсоціальність особистості.

За результатами аналізу показників визначили рівні соціальної спрямованості (Табл. 2.3.)

Таблиця 2.3

Рівень соціальної спрямованості	К-сть	%
Низький (асоціальна спрямованість)	5	17,8
Середній (соціальна спрямованість)	16	57,2
Високий (гіперсоціальна спрямованість)	7	25

У 17,8% респондентів переважає низький рівень соціальної спрямованості, це означає, що для них важливішими цінностями в житті є матеріальний достаток (гроші – головна цінність в житті), відчуття влади над людьми (вказувати іншим, що потрібно робити і щоб інші люди підкорялися цим вимогам). Такі цінності, як допомагати іншим людям, дотримуватися

соціальних норм у суспільств, отримувати задоволення від результатів своєї роботи, що важливіше від її оплати, відходять на другий план.

Значна частина старшокласників (57,2%) має соціальну спрямованість особистості, це означає, що для них на першому місці важливо дотримуватися правил поведінки, громадського порядку, поважати думку інших людей, мати роботу, яка буде цікавою і корисною для інших. Ціннісні орієнтації у цих дітей збалансовані.

Для 25% опитаних домінує гіперсоціальна спрямованість, для них інтереси інших стоять вище за їх інтереси і потреби. Таке ставлення до життя може негативно впливати на формування особистості, оскільки це зумовлює стереотип конформної поведінки, схильність підкорюватися іншим.

Рис. 2.4. Розподіл випробуваних за показниками спрямованості особистості школярів

Отож, за результатами емпіричного дослідження можна зробити висновок. Серед діагностованих схильностей до асоціальної поведінки переважає вольовий контроль (66,7%), який свідчить про низький рівень

розвитку емоційно-вольової сфери особистості, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, нездатність контролювати інтенсивність та зовнішній прояв власних емоцій, невміння підтримувати позитивні емоції та тримати під контролем свої негативні емоції.

Схильність до агресії та насильства (46,7%) може корелюється з такими рисами особистості: надмірна самовпевненість, суб'єктивність, гіпертрофічне прагнення до незалежності, скептицизм, іноді цинізм, прагматизм, недисциплінованість, імпульсивність, внутрішня конфліктність, підпорядкованість своїм пристрастям, низький рівень самоконтролю.

Узагальнюючи результати визначення схильностей до залежної поведінки, було встановлено, що серед респондентів найбільше виражена схильність до алкогольної залежності особливо спостерігається тенденція до середньої (23,3%) та підвищеної схильності (30%) до вживання алкогольних напоїв. Схильність до алкогольної залежності може бути зумовлена психологічними, соціальними та біологічними чинниками та може стати однією з причин асоціальної поведінки в майбутньому.

Асоціальна поведінка старшокласників має тісний зв'язок з їх ціннісними орієнтаціями. Саме ціннісні орієнтації, сформовані в цьому віці, визначають особливості ставлення молодого людини до навколишнього світу. Якщо ціннісні орієнтації соціально спрямовані, то це сприяє нормативній поведінці. Основними параметрами визначення спрямованості особистості старшокласників є ставлення до роботи, ставлення до інших людей, ставлення до грошей, ставлення до влади, ставлення до соціальних норм. За результатами опитування визначено, що більше половини респондентів (57,2%) мають соціальну спрямованість особистості, 25% мають гіперсоціальну спрямованість, 17,8% респондентів має низький рівень соціальної спрямованості.

2.3. Практичні рекомендації щодо профілактики та корекції асоціальної поведінки старшокласників

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до асоціальної поведінки розглядають як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам асоціальної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві.

Основним завданням вирішення проблеми асоціальної поведінки молоді стають превентивні заходи щодо попередження відхилень у поведінці, профілактика та психолого-педагогічна корекція. Оскільки формування будь-якої особистості відбувається у навколишньому середовищі, це має визначальне значення для виховання людини.

Головна роль у формуванні соціально прийнятої поведінки належить малим групам: сім'ї, закладам освіти, неформальним групам спілкування.

Особливе місце у процесі соціалізації та попередження асоціальної поведінки підростаючого покоління належить закладам освіти, як основним офіційним інститутам виховання, які покликані прищепити молодій людині прийняті у суспільстві норми, правила, моральні цінності. Крім того, в закладах освіти підлітки та старшокласники проводять більшу частину часу та засвоюють багато норм поведінки у соціумі.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) пропонує виділяти первинну, вторинну й третинну профілактику відхилень поведінки.

Первинна профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають конкретне явище, а також на підвищення опору особистості впливу цих факторів.

Завдання вторинної профілактики – раннє виявлення й реабілітація нервово-психічних порушень і робота з «групою ризику».

Третинна профілактика вирішує такі спеціальні завдання, як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки. Вона також може бути спрямована на попередження рецидивів в осіб з вже сформованою відхиленою поведінкою.

Корекція асоціальної поведінки є соціально-педагогічним та психологічним комплексом процедур, спрямованих на встановлення ціннісної поведінки особистості, здатних скоригувати особистісні якості, ціннісні орієнтації, мотивацію, установки та поведінку особистості, що характеризують відношення до соціальних дій та вчинків.

Асоціальна поведінка не виникає відразу і несподівано, а формується поетапно. На першому етапі доасоціальної поведінки характеристика порушення включає незгоду, неслухняність, заперечення, невиконання деяких соціальних вимог. Достовірно асоціальна поведінка ще відсутня. Дитина сприймає свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає власним соціальним цінностям і установкам. Причини відхилення криються, передусім, в неправильній виховній спрямованості.

Допомога тут має два виховні аспекти: спрямована на коригування виховної дії або спрямована на особистість дитини, маючи характер зміненої виховної діяльності. На цьому етапі можуть мати місце елементи негативної громадської думки про особистість дитини; зауваження, дисциплінарні заходи з боку батьків, педагогів та ін. Можлива допомога консультаційних кабінетів при школах, клініках, закладах соціальної роботи. При успішній роботі прогноз може бути позитивним. За відсутністю або при невдалій допомозі можливі два результати: або особистість сама впорається з проблемами або порушення поведінки заглибляться.

У другому етапі асоціальної поведінки характеристика включає порушення соціальних вимог, норм, відбуваються протизаконні дії (дрібні крадіжки, обман, хуліганство). Можливе включення в групи з вираженим асоціальним характером поведінки. Відношення дитини до громадських норм тут може бути різним:

- прийняття своєї поведінки як норми;
- схвалення своєї поведінки, вона відповідає нормам і цінностям людей з близького оточення;
- негативне оцінювання своєї поведінки, вона не відповідає власним цінностям і установкам.

Допомога і санкції суспільства тут можуть мати, також, два аспекти. Якщо найближче оточення, має асоціальну систему норм і цінностей, то необхідно, щоб допомога була спрямована на це оточення. Можна додати спеціальні ради, сімейну терапію, роботу соціального педагога, психолога з сім'єю. Допомога дитині має характер корекційної діяльності. Її мета руйнування елементів готовності до асоціальної поведінки і формування стійкої системи норм і цінностей, що відповідають нормам і цінностям суспільства. Потрібна індивідуальна і групова робота в школі і центрах позашкільної діяльності, робота з дитячими об'єднаннями. У разі своєчасної уваги і успішної допомоги прогноз буде позитивним. Інакше, вірогідніше, відбудеться занурення в асоціальну поведінку.

На третьому етапі асоціальної поведінки характеристика включає: рецидиви протизаконних дій і накопичення досвіду в цьому відношенні (крадіжки, насильство, грубе хуліганство), включення в групи з асоціальним характером поведінки. Відношення неповнолітнього до громадських норм:

- приймає свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає її власним цінностям і установкам;
- настає криза в уявленні про себе і оцінку громадської думки про неповнолітнього, що веде до конфлікту.

Допомога повинна носити характер інтенсивної корекційно-виховної діяльності з метою руйнування соціально-негативних і формування соціально-релевантних диспозицій. Цього можна досягнути за допомогою індивідуальної і групової виховної роботи, індивідуальної і групової психокорекції, праці і придбання професійної кваліфікації, за допомогою

створення умов для розвитку інтересів. Санкції на цьому етапі можуть носити характер примусового перебування в спеціалізованих виховних установах відкритого типу за рішенням суду, за пропозицією батьків, учителів, соціальних працівників з метою відриву від шкідливого впливу довкілля. На цьому етапі мінімальна вірогідність, що неповнолітній сам впорається з проблемами. Вірогідніше формування стійкої готовності до асоціальної поведінки і збагачення засвоєного асоціального досвіду.

Четвертий етап – стійка асоціальна поведінка: рецидив і важкість протизаконних дій, прояв небезпечних злочинів, включення в групи з вираженим асоціальним характером. Допомога з боку суспільства повинна полягати в створенні навчально-виховних закладів відкритого типу і спеціалізованої підготовки учителів і вихователів для них.

П'ятий етап – стійка, особливо небезпечна асоціальна поведінка. Характеризується стійкими протизаконними діями і важкими злочинами. Санкції: примусове перебування в закладі закритого типу. На цьому етапі існує незначна вірогідність сприятливого результату; відчуження особи від суспільства стабільне. Дуже незначна можливість успішного вирішення проблеми, можлива відмова від злочинних дій, але сприятливий результат ускладнений обставиною, що процеси «нав'язування ярлика» вже стійкі.

Профілактику асоціальної поведінки потрібно розпочинати на перших етапах її формування та здійснюватися за такими напрямками:

– *інформаційний*: базується на тому, що неповнолітні здійснюють дії, несумісні з соціальними нормами, оскільки не ознайомлені з ними достатньо. Тому основним напрямом роботи є інформування неповнолітніх про їх права та обов'язки, вимоги, які висуваються суспільством до виконання встановлених для цієї вікової групи соціальних норм і відповідальність в разі їх недотримання. Ця робота здійснюється за допомогою ЗМІ, засобів мистецтва, а також через систему спеціального навчання з метою формування правосвідомості, правової культури неповнолітніх;

– *соціально-профілактичний*: його головною метою є виявлення, усунення та нейтралізація причин і умов, які спричиняють різні негативні явища; ґрунтується на забезпеченні системи соціально-економічних, організаційних, правових, виховних заходів, які проводяться державними органами та органами, конкретними соціально-педагогічними закладами та громадськими організаціями для усунення або мінімізації причина соціальної поведінки;

– *медико-біологічний*: цілеспрямовані заходи лікувально-профілактичного характеру стосовно осіб, які страждають різними психічними аномаліями; важливим є своєчасне розпізнання патологічних порушень психіки, які можуть спровокувати деструктивну поведінку неповнолітніх; вони мають бути обстежені психіатром і забезпечені відповідним лікуванням у поєднанні з психолого-педагогічним впливом;

– *психолого-педагогічний підхід* полягає в корекції властивостей неповнолітнього з відхиленою поведінкою у процесі реабілітаційно-виховної роботи. Основним завданням такої роботи є забезпечення рівноваги в психіці та поведінці неповнолітнього, яка повинна бути адекватною віку і вимогам середовища, а кінцевою метою – його адекватна реакція на суспільство та включення у суспільну діяльність.

Відзначимо, що у практиці профілактичної роботи найчастіше поєднуються кілька підходів, що поглиблює її ефективність.

Досвід фахівців, динамічний супровід асоціальних підлітків дозволяє дати кілька рекомендацій щодо профілактики з метою покращення якості психолого-педагогічної та соціальної роботи.

1. Слід ставитися до «важкої» дитини як до особистості. Це визначає необхідність виділення за стійкими критеріями груп ризику.

2. Необхідна обов'язкова об'єктивна оцінки поведінкових розладів з урахуванням ступеня тяжкості, а також дотримання етичних норм у спілкуванні навіть із «найважчими» дітьми.

3. Повинен здійснюватися тісний професійний контакт із медико-психологічними службами міста, району.

4. Накопичений досвід показує доцільність послідовної, спрямованої, комплексної лікувально-корекційної роботи з дітьми групи високого ризику асоціальних порушень. Подальше визначення та вивчення різноманітних факторів, що впливають на ранніх етапах розвитку на становлення особистості, на «правильну» і «неправильну» поведінку, розкриття механізмів їх прояву, – це основа розробки комплексних заходів первинної профілактики та ранньої корекції поведінкових порушень.

5. Доцільним є регулярне проведення психолого-педагогічних семінарів, на яких педагогічні працівники зможуть почерпнути необхідну теоретичну, методичну та психологічну інформацію, що значно полегшить їх роботу та підвищить якість педагогічного процесу.

6. Також можна рекомендувати фахівцю у повсякденній роботі частіше звертатися до психологів та психотерапевтів медико-психологічних служб міста (району), які мають на даний час можливість протестувати та обстежити дитину на належному високопрофесійному рівні та за необхідності проконсультувати її у кращих психологічних спеціалістів.

7. Процес попередження асоціальної поведінки неповнолітніх передбачає перебудову раніше сформованих життєвих стереотипів, створення інтересу до процесу соціалізації у суспільстві, залучення дітей у проведену із нею соціально-педагогічну діяльність, формування нових поглядів, переконань, соціальних орієнтацій.

8. Соціально-психологічна та педагогічна реабілітація передбачає комплексну, багаторівневу, поетапну та динамічну систему взаємопов'язаних дій, спрямованих на відновлення його в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності у власних очах та перед оточуючими. Вона включає аспекти профілактики та корекції відхилень. При цьому профілактика в системі реабілітації пов'язана з усуненням, згладжуванням, зняттям причин, умов та факторів, що

викликають ті чи інші відхилення у розвитку особистості. Найчастіше, вона пов'язана із соціальним оточенням дитини.

Первинна превентивна робота полягає у комплексному впливі не тільки на школярів з асоціальною поведінкою, а й на їхнє найближче оточення (однокурсників, батьків, педагогів). На цьому етапі доцільна профілактично-просвітницька діяльність, яка сприятиме ознайомленню школярів із стратегіями поведінки в загрозових для життя ситуаціях, проведення циклу тренінгових занять.

Мета і завдання тренінгових занять у контексті профілактики відхилень у поведінці:

- зниження ворожості, агресивності, зменшення емоційних реакцій, які призводять до агресивної поведінки;
- оптимізація міжособистісних відносин, підвищення групової згуртованості та налагодження сприятливого психологічного клімату як в окремо взятому класі, так і закладі освіти в цілому;
- превенція відхилень в емоційній сфері суб'єктів освітнього процесу, формування навичок володіння власними емоційними станами, зокрема адекватного й безпечного вираження гніву;
- підвищення рівня комунікативної культури, конфліктологічної компетентності учнів;
- розвиток стресостійких якостей у всіх суб'єктів освітнього процесу;
- розвиток здатності розуміти свої почуття, переживання, стан та інтереси інших дітей, позицію позитивного прийняття іншого;
- формування стратегій і навичок прийняття рішення і подолання складних життєвих ситуацій;
- формування навичок відстоювати свою територію і захищати свій персональний простір;
- формування навичок захищати своє «Я».

За результатами нашого емпіричного дослідження ми з'ясували, що серед опитаних старшокласників схильність до асоціальної поведінки

визначається через низький розвиток емоційно-вольової сфери особистості, та готовність до агресії та насильства. Тому основні завдання профілактики та корекції агресивної поведінки: навчити дитину усвідомлювати свої потреби, регулювати негативні емоції, контролювати їх та виражати у прийнятній формі; формувати адекватну самооцінку; навчати способам активного спілкування, підвищення впевненості в собі, внутрішнього самоконтролю у стримуванні негативних імпульсів; формування емпатії та довіри до людей. . З метою профілактики та корекції агресивної поведінки пропонуємо проведення тренінгу «Попередження та обмеження проявів агресивної поведінки», який розрахований на дітей раннього юнацького віку, тривалість тренінгу – 90 хвилин. Рекомендована кількість учасників 15-20 осіб.

Тренінг для старшокласників

«Попередження та обмеження проявів агресивної поведінки».

Актуальність тренінгу: Попередження агресивної поведінки – це складний і багатогранний процес, в якому діє низка чинників. Найгостріше постає проблема агресивної поведінки у підлітковому віці, коли відбувається перехід до нового щабля розвитку особистості.

Серед старшокласників посилюється негативізм, демонстративна поведінка, частішають випадки проявів жорстокості, характерним стає порушення емоційних стосунків з оточенням, проявляється невміння спілкуватися і взаємодіяти з іншими. Тому проблема агресивності старшокласників хвилює сьогодні педагогів, психологів, батьків.

Мета тренінгу: попередження агресивної поведінки.

Завдання: розширити і поглибити суть понять «злість», «агресивність», «агресія», «насильство»; учні повинні засвоїти правила по попередженню та обмеженню агресивної поведінки; розвиток умінь аналізувати стан злості, агресивності та обмежування проявів агресивної поведінки; виховати толерантність, звичку в учнів уважно ставитися до товаришів, вміння бачити хиби у своїй поведінці і виправляти їх.

I. Організаційний момент

1. Привітання.

– Доброго дня! Сьогодні ми проведемо тренінг, який буде присвячений попередженню агресивної поведінки.

Злість – це емоція, що означає крайній стан роздратованості.

Злість – це стан, при якому виділяється велика кількість енергії .

Злість є природною для усіх.

Шляхи подолання злості:

- зосередитись на своєму диханні (спокійне та глибоке)
- переключення уваги (розповісти коротеньку веселу історію; підійти до вікна подивитись на природу – на небо, дерево, квітку і т.д.)

Агресивність – це відносно стійкий емоційний стан людини, який виявляється у гніві, злості, роздратованості і є передвісником агресії.

Агресія – це специфічна форма деструктивної поведінки, яка характеризується завданням надати шкоди предмету або предметам, людині чи групі людей. Отже, агресивність – це емоційний стан, а агресія – це форма поведінки.

Агресія – це фізична або словесна поведінка людини спрямована на пошкодження або руйнування. Якщо агресія виявляється в більш екстремальній і соціально неприпустимій формі, вона переростає у насильство.

Існують різні форми агресивних реакцій :

- фізична – використання фізичної сили проти іншої особи;
- непряма – дії, побічно спрямовані на іншого(плітки, злі жарти) або направлені ні на кого (крик, тупання ногами, стукання кулаком по столу, грюкання дверима)
- вербальна – вираження негативних почуттів через крик, вереск, погрози, прокляття, лайки;
- негативізм – опозиційна манера поведінки, спрямована проти авторитету чи керівництва. Може переходити від пасивного супротиву до активної боротьби.

Елементи незгоди, навіть насилля (критики, суперечки, гніву, образи) у житті неминучі. Жодного разу не висловити своєї образи, не вилятися – практично неможливо. Але і в такому стані слід пам'ятати про гідність і недоторканість особистості, а отже, про заборону на лайку. Слід пам'ятати, що в житті трапляються ситуації, коли чийсь погляди, думки, життєві позиції не збігаються. Тоді слід спробувати поставити себе на місце іншого, не забувати про гумор і жарт, але не насміхатись, не зловживати іронією. А як бути, якщо співрозмовник агресивний? Агресивному співрозмовнику слід дати виговоритись, при цьому варто підтримувати постійний контакт очей, не переривати його, не давати порад, підбивати підсумок тому, що почули, робити рефлексивні зауваження, показуючи, що ви розумієте його стан. Якщо агресивний співрозмовник відчує, що до його потреб ставляться з повагою і не відповідають агресією на агресію, то стане менш войовничим і запальним.

Вправа «Протилежності»

Мета: розширити уявлення про поняття «агресивність», спонукати учнів до конструктивних способів взаємодії.

Психолог. Доберіть слова, які, на вашу думку, близькі за значенням до поняття агресивності (насилля, злість, жорстокість, ворожість, нерозуміння іншого, нестриманість, егоїстичність, роздратування, конфліктність, бійки, образи, нетолерантність).

Доберіть слова, які за значенням є протилежними до вказаних нижче (згода, доброта, доброзичливість, порозуміння, стриманість, милосердя, колективізм, компліменти, толерантність).

Щоб запобігти агресивності, необхідно якомога частіше у повсякденному спілкуванні та у відносинах з оточенням проявляти риси, протилежні до агресивності: зло лікувати добром, жорстокість – гуманністю, черствість – співчуттям, байдужість – милосердям. Тоді життя стане кращим.

II. Основна частина.

Метафора «Ірис»

У японців є традиція – на даху вирощувати квіти. В одному з поселень на даху будинку росли іриси. Господарі дому посварилися: жінка стверджувала, що першим закукурікав сусідський півень, а чоловік вважав, що це був їхній. Проходив повз їхній дім старий мудрець і запитав, що трапилося. Жінка пожалілася, що її чоловік добрий, але впертий та дратівливий. Тоді старий сказав, що в них на даху росте чарівна квітка, потрібно відвар її набрати в рота і не ковтати, доки чоловік поруч.

Минув якийсь час, і мудрець знову минав ту домівку. Назустріч вийшла господиня – подякувати за чудодійний рецепт.

Інформаційне повідомлення

Фактори, які впливають на агресію:

Генетичний. Давно відомо, що тварин багатьох видів інколи розводять через їхню агресивність (наприклад, бійцівські півні). Агресивність притаманна і приматам, і людям. Наш темперамент – це те, наскільки ми чутливі і реактивні.

Біохімічні фактори. Лабораторні експерименти, а також статистика міліції підтверджує оди ну у стані алкогольного сп'яніння легше спровокувати на агресивну поведінку. Особи, які скоюють насильство, часто зловживають алкоголем і стають агресивними після інтоксикації. Під дією алкоголю здійснюється майже половина злочинів, пов'язаних із насильством. Алкоголь посилює агресивність, затьмарює свідомість, послаблює здатність зважати на наслідки своїх дій

Сім'я. Діти, яких часто карають батьки, зазвичай агресивно поведуться і з іншими. Батьки криками та стусанами вимагають від них слухняності і так вчать їх: агресія – це методи розв'язання проблем. 30 % із них зловживають покараннями щодо своїх дітей. Насилля в сім'ї часто призводить до насильства у подальшому житті.

Субкультура і засоби масової інформації. Соціальне середовище за межами дому пропонує широкий вибір агресивних моделей поведінки.

Наприклад, телебачення приділяє значну частину ефірного часу показу насилля, створює ґрунт для підвищення агресивної поведінки, знижує обурення глядачів щодо агресії та спотворює їхнє уявлення про реальність.

Найсильнішими є групові прояви агресії. Обставини, що провокують окремих осіб, діють і на групу. «Розсіюючи» відповідальність і поляризуючи дії індивідів, групові ситуації підживлюють агресивні реакції.

Вправа «Малюнок на двох»

Мета: розвивати вміння аналізувати власну поведінку та поведінку інших, спонукати учнів використовувати ефективніші способи взаємодії для досягнення поставленої мети.

Запропонуйте двом учням намалювати малюнок на вільну тему.

- Чому ви намалювали малюнок саме на цю тему?
- Хто її запропонував?
- Хто що намалював?
- Хто унікав малювання?
- У кого малюнок вийшов вдалим?
- Що допомогло вам у цьому?

Вправа «Мух краще ловити на мед»

Мета: розвивати вміння самоаналізу власних вчинків, прислухатися до відчуттів, обирати конструктивні форми досягнення результатів.

Учасники діляться на пари, хтось один стискає руку в кулак. Інший має якомога швидше розтулити кулак партнера.

- Хто використав інші методи, крім силових?
- Чи змогли ви досягти своєї мети?
- Що ви відчували, коли силою намагалися розтулити кулака?
- Які ефективніші методи можна було використати?

Вправа «Я»- висловлювання, «Ти»- висловлювання»

Мета: розвивати навички толерантного спілкування та вміння запобігти вербальній агресії у відповідь на провокацію.

«Ти»-висловлювання містить у собі негативну оцінку іншої людини, часто звинувачення або погрозу; Це може викликати опір і протест.

«Я»-висловлювання – прийом і спосіб, за допомогою якого одна людина повідомляє іншій про свої відчуття й негативні переживання, а не оцінює іншу людину чи її поведінку, яка це переживання викликала. На відміну від «Ти»- висловлювання, «Я»- висловлювання завжди починається із займенників я, мені, мене.

Учні отримують завдання розіграти в парах ситуації з використанням «Я» і «Ти»- висловлювань.

Інформаційне повідомлення

Кожній людині від природи дана агресивна енергія . Однак люди використовують її по різному, одні – щоб творити і тоді агресивну енергію можна назвати конструктивною, інші щоб знищувати чи руйнувати, і тоді їхня енергія є деструктивною.

Конструктивна агресія – це активність, прагнення до досягнень, захист себе та інших, завоювання волі та незалежності, захист власної гідності.

Деструктивна агресія – це насильство, жорстокість, злість, прискіпливість, роздратування, самозвинувачення. Тому, щоб зрозуміти , що з нами відбувається, дуже важливо розпізнавати свої агресивні імпульси, керувати ними і спрямовувати в бажане русло.

Емоційний вираз обличчя відображає стан нервової системи. Напруження м'язів на обличчі викликає напруження нервової системи. Сум, лють на обличчі провокують негативні емоції, які можуть спонукати до агресивної поведінки. Тому варто частіше позирати у дзеркало, стежити за власним виразом обличчя та змінювати сумний, роздратований, сердитий – на доброзичливий, щирий, привітний, усміхнений. Прислухайтесь до свого настрою та змінійте його. Розкажіть про значення усмішки у житті. Людина, яка не схильна до агресивності, живе в гармонії, перш за все, із собою.

III. Заключна частина

– Наш тренінг підходить до кінця.

Поради «Конструктивні способи подолання агресивності».

- Виконувати фізичні вправи (біг, гімнастика, фітнес). Займатися силовими видами спорту (бокс, боротьба).
- Виливати злість на неживі об'єкти (побити подушку, диван, боксерську грушу).
- Масажувати спину, особливо верхню її частину, для зняття напруження
- Викричатися, не спрямовуючи свій крик на об'єкт роздратування.
- Поговорити про ситуацію, яка спричиняє роздратування з близькою для вас людиною.
- Висловити уявному об'єкту своє невдоволення.
- Написати листа об'єкту роздратування, але не надсилати його.
- Зміна виду діяльності на ту, яка допоможе відволіктися від проблеми.
- Релаксація – метод за допомогою якого можна частково або повністю позбутися фізичного або психологічного напруження .
- Медитація – зосередження на одному об'єкті й усунення всіх інших зовнішніх (світло, звук) та внутрішніх (фізичний, емоційний стан) факторів.

Вправа «Подаруй усмішку»

Мета: розвивати вміння передавати та приймати позитивні емоції, вміння усмішкою знімати скутість з обличчя.

Усі учасники групи беруться за руки і дарують усмішку по колу.

«Отже, підбиваємо підсумки ...», «Давайте ще раз визначимо, що ми обговорювали ... ». Ми з вами прощаємося, до побачення.

Кращою профілактикою асоціальної поведінки молоді є чіткий, цілеспрямовано організований виховний вплив. Навколишня соціальна мікросфера, психологічний клімат у сім'ї, умови виховання, взаємовідносини з батьками та педагогами – все це має вплив на молодь.

Асоціальні поведінкові установки молоді можна зруйнувати, застосовуючи до неї методи взаємної довіри та поваги.

ВИСНОВКИ

Проблема асоціальної поведінки дітей та молоді є однією з актуальних проблем педагогіки, психології. У загальному розумінні під асоціальними проявами розуміють широкий спектр поведінкових реакцій, які відхиляються від соціально прийнятих норм, стандартів і цінностей, що призводить до негативного впливу на індивідів та суспільство загалом.

Соціальна поведінка, яка не відповідає суспільним нормам має назву *асоціальної*. Асоціальна поведінка поділяється на *девіантну* (вчинки, які мають характер відхилення від прийнятих у суспільстві норм) та *делінквентну* асоціальні проступки, що повторюються, які складаються в певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми)

Асоціальна поведінка включає широкий спектр дій, а саме: агресія, насильство, крадіжки, порушення правил і громадського порядку, наркоманія та алкоголізм, неухвалне ставлення до життя та здоров'я, порушення прав людини тощо.

Асоціальна поведінка може проявлятися в різних соціальних групах людей, утім, саме серед підлітків та старшокласників через психологічну і соціальну незрілість особистості збільшується вірогідність асоціальних проявів. Для старшокласників провідним центром розвитку стає особистісне самовизначення, а центром життєвої ситуації, навколо якого починає обертатись вся їх діяльність та інтереси, вибір життєвого шляху.

Причинами асоціальної поведінки неповнолітніх є взаємодія двох чинників: умов середовища (сім'я, школи, оточення, проблеми суспільства) та індивідуальних особливостей індивіда: викривлення образу «Я», неадекватне мислення, порушення автономних функцій особистості, особливості мотиваційної сфери, викривлення ціннісних орієнтацій, особливості рефлексії

За результатами емпіричного дослідження ми визначили, що серед діагностованих схильностей до асоціальної поведінки переважає вольовий контроль (66,7%), який свідчить про низький рівень розвитку емоційно-

вольової сфери особистості, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, нездатність контролювати інтенсивність та зовнішній прояв власних емоцій, невміння підтримувати позитивні емоції та тримати під контролем свої негативні емоції.

Схильність до агресії та насильства (46,7%) може корелюється з такими рисами особистості: надмірна самовпевненість, суб'єктивність, гіпертрофічне прагнення до незалежності, скептицизм, іноді цинізм, прагматизм, недисциплінованість, імпульсивність, внутрішня конфліктність, підпорядкованість своїм пристрастям, низький рівень самоконтролю.

Узагальнюючи результати визначення схильностей до залежної поведінки, було встановлено, що серед респондентів найбільше виражена схильність до алкогольної залежності особливо спостерігається тенденція до середньої (23,3%) та підвищеної схильності (30%) до вживання алкогольних напоїв. Схильність до алкогольної залежності може бути зумовлена психологічними, соціальними та біологічними чинниками та може стати однією з причин асоціальної поведінки в майбутньому.

Асоціальна поведінка старшокласників має тісний зв'язок з їх ціннісними орієнтаціями. Саме ціннісні орієнтації, сформовані в цьому віці, визначають особливості ставлення молодого людини до навколишнього світу. Якщо ціннісні орієнтації соціально спрямовані, то це сприяє нормативній поведінці. Основними параметрами визначення спрямованості особистості старшокласників є ставлення до роботи, ставлення до інших людей, ставлення до грошей, ставлення до влади, ставлення до соціальних норм. За результатами опитування визначено, що більше половини респондентів (57,2%) мають соціальну спрямованість особистості, 25% мають гіперсоціальну спрямованість, 17,8% респондентів має низький рівень соціальної спрямованості.

Основним завданням вирішення проблеми асоціальної поведінки молоді стають превентивні заходи щодо попередження відхилень у поведінці, профілактика та психолого-педагогічна корекція. Оскільки

формування будь-якої особистості відбувається у навколишньому середовищі, це має визначальне значення для виховання людини.

Первинна превентивна робота полягає у комплексному впливі не тільки на школярів з асоціальною поведінкою, а й на їхнє найближче оточення (однокласників, батьків, педагогів). На основі теоретичного та емпіричного дослідження розробили рекомендації щодо профілактики та корекції асоціальної поведінки старшокласників та тренінгове заняття для старшокласників.

Отже, проблема асоціальної поведінки старшокласників є однією з актуальних проблем сучасної школи. Зростання масштабів злочинності, труднощі корекції асоціальної поведінки, наявність безлічі теоретичних концепцій обумовлюють особливий інтерес до вивчення цього явища. Виникає потреба пошуку адекватних психолого-педагогічних засобів впливу на цих дітей та корекції такої поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Київ : ППП, 2005. 307 с.
2. Балакірєва О.М. Диференціація життєвих шляхів молодого покоління залежно від факторів соціального середовища *Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання*. 2007. № 13. С. 6–9.
3. Белінська І. А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї: автореф. дис. на соиск. уч. степені канд. психол. наук: 19.00.07 / І. А. Белінська. К., 2000. 19 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій. К. МАУП, 2006. 88 с.
5. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / за ред. О.М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
6. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
7. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
8. Гарасимів Т.Г. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
9. Гарькавець С.О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: монографія. Луганськ : вид-во "Ноулідж", 2010. 343 с.

10. Гиренко С.П. Агресивна поведінка особистості в конфлікті *Вісник Харківського Університету. Серія "Психологія"*. 2000. № 472. С. 49–51.
11. Глузман О.В. Агресія та її глибинно-психологічні джерела: навч. посіб. К.: ТОВ Видавництво «Освіта України», 2006. 256 с.
12. Гнатюк Д. А. Проблема асоціальної поведінки серед старшокласників. Матеріали XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика» 11-12 жовтня 2023 року / гол.ред. Перепелюк Т.Д. Умань. С.145–148. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/kafedra-psykholohii/>.
13. Головченко В. Потьомкін А. Правові механізми формування правосвідомості студентів . *Право України*. 2006. № 4. С. 100–103.
14. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. К. : Либідь, 2002. 520 с.
15. Гошовський Я., Гошовська Д. Психологія девіантної особистості: навч.-метод. посіб. до практичних занять. Луцьк, ПП Іванюк, 2022. 106 с.
16. Грись А.М. Образ Я у контексті профілактики девіацій серед неповнолітніх в умовах воєнного стану. *Перша Всеукраїнська науково-практична конференція з адиктології: матеріали науково-практичної конференції, 16-17 вересня 2023 року: Зб. матеріалів* . Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна, С. 37–41.
17. Гріньова О.М., Терещенко Л.А. Дитяча психодіагностика: навч.-метод. посібник. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.
18. Гурлева Т.Г. Діагностика та корекція відповідальності у підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. №5. С.5–11.
19. Дахно Р. Девіантна поведінка учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів як психолого-педагогічна проблема . *Рідна школа*. 2005. №11. С. 10.
20. Двіжона О.В. Психологічна характеристика зовнішніх чинників, що здійснюють вплив на поведінку підлітків. *Збірник наукових праць:*

філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2004. Вип. 9. Ч.2. С.17–22.

21. Двіжона О.В. Типи асоціальної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.* Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2004. Вип.9. Ч.1. С. 40–45

22. Денисов І.Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці. *Пост методика.* 2002. № 8. С. 207–212.

23. Дідик М. Соціально-педагогічна реабілітація підлітків, які постраждали внаслідок війни. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науковий журнал.* 2016. № 1. URL: <http://ppe.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/16-arkhiv-nomeriv-2016/69-2016-1-3>

24. Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці. *Психологія і суспільство.* 2004. №2. С.144-151

25. Докторович М.О. Деліквентна поведінка особистості: факторний аналіз. *Психологічний вісник :зб. наук. праць.* 2013. Вип. 4. С. 65–68.

26. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навч.посіб./ Дроздов О.Ю.,Скок М.А. Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка, 2000.–156с.

27. Дроздов О.Ю. Молодіжна агресія: до проблеми поширення феномену та його факторів *Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”.* 2000. № 472. С.54 57.

28. Дроздов О.Ю. Ситуативні фактори агресивної поведінки молоді // *Актуальні проблеми психології.* Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001. Частина 1. С. 38–49.

29. Дудник О.А., Гнатюк Д.А. Профілактика та корекція асоціальної поведінки підлітків та старшокласників. Психопрофілактика агресивної поведінки здобувачів освіти в умовах сьогодення: збірник тез доповідей за матеріалами Всеукраїнського наукового полілогу (м. Черкаси, 24 жовтня

2023 р). / за ред. П.В. Теслюка. Черкаси: КНЗ «ЧОППОП ЧОР», 2023. С. 24–29. URL: <http://library.ippro.com.ua/attachments/article/706/>.

30. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою: посіб. / авт. кол.; упор. Ю.А. Луценко. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с.

31. Зайцева З.Г. Школа і важковиховувані підлітки. К. : Знання, 2001. 297 с.

32. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. / авт.-упор.: В.М.Горленко, В.Д.Острова, Н.В.Сосновенко, І.І. Ткачук ; за заг. ред. В.Г.Панка. К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.

33. Ічанська О.М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / Ічанська О.М. К., 2002. 230 с.

34. Казакова В. Особливості психологічної реабілітації підлітків, які пережили війну. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. 2018. Випуск. 8(78). URL: <https://journals.uran.ua/visnyktnpu/article/view/138891>

35. Калюжна Н.М. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків в умовах сучасного суспільства. *Психологія і суспільство*, 2018. 1. С. 39–46

36. Каськов І.В. Психопрофілактика девіантної та деліквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. №5 (75). С. 37–43.

37. Квітковська Н.В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблеми родини, профілактика та корекція): навч.-метод. посіб. Миколаїв, 2010. 240 с.

38. Корнешук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : навч. посіб. Херсон: Олді плюс, 2021. 136 с.

39. Кохан С.В. Асоціальна поведінка як проблема підліткового віку. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів: збірник матеріалів / ред.кол.: О.А. Удалова (гол.ред.), В. М. Бабич, Ю.В. Ївженко, Л.В. Корецька, О.Д. Літвінчук, Н.К. Наумова. Київ, 2019. С 94–98.

40. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. 68 с.

41. Ларіонов С.О., Петленко О.В., Макаренко П.В. Втеча підлітків із дому як психологічна проблема. *Право і Безпека*. 2014. № 3 (54). С. 226–230.

42. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

43. Любченко А.О., Савельєва Н.М. Соціальні проблеми і профілактика вандалізму: навч. посіб. Полтава : ПНПУ, 2018. 75 с.

44. Максим О.В. Специфіка ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою. *Актуальні проблеми психології*. 2020. № 21 (11). С. 173–189.

45. Максимова Н.Ю. Порушення екологічності стосунків як детермінанта девіантної поведінки . *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України ; / ред.кол.: С.Д. Максименко (гол.ред.), Н.В. Чепелева (заст.гол.ред.), В.О. Моляко та ін. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. Т. VII. Екологічна психологія. Вип. 36. С. 262–270. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/8132/>

46. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології : навч. посібник для вузів / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. Київ: Перун, 2019. 464 с.

47. Манілов І.Ф. Психологічна корекція поведінки юнаків та підлітків за допомогою сугестії. *Перспективи та інновації науки*. 2023. № 14 (32). С.711-723.
48. Михайлишин У.Б. Вплив міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки у юнацькому віці . *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2020. № 3(1). С. 165–183.
49. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу. Навч. посіб. / за ред. В. В. Москаленко. К.: Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
50. Некіз Т. Особливості морально-ціннісного розвитку сучасної молоді. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Київ, 2021 С. 44–50. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729036/1/>
51. Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: монографія. Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток, ЛТД», 2008. 262 с.
52. Олійник Н.А. Соціальні норми та відхилення у юнацькому віці. *«Психологічне здоров'я персоналу організацій: проблеми та технології забезпечення»*. Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції з організаційної та економічної психології (21 травня 2020 року). К. 2020. С. 114–116.
53. Орбан-Лембрик Л. Юридична психологія : навч.посіб. Чернівці : Книги-XXI, 2007. 447 с.
54. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч-метод. посіб . К.: ВіАН, 1996. 352 с.
55. Панок В., Титаренко Т., Шепелева Н. та ін. Спецефічні прояви реакцій: Підручник. К.: Либідь, 1999.
56. Пихтіна Н.П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді: навч.-метод. посіб. для вчителів, практ. психологів, соц. працівників. Ніжин, 2003. 116 с.

57. Пихтіна Н., Пихтін М., Федорченко Т. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти. КНТ, 2018. 376 с.

58. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.-метод. посіб. до самот. роботи студентів / уклад. Н.В. Самойлова. Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2019. 120 с.

59. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.-метод. посібник / уклад. Лариса Мафтин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с.

60. Психологічні аспекти ювенальної юстиції : навч посіб. / уклад. Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова та ін. Одеса : ОДУВС, 2015. 230 с.

61. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін: монографія / Н. Ю. Максимова та ін.; за ред. Н.Ю. Максимової. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712821>

62. Психологія педагогічної взаємодії: інтегративний підхід: монографія / В.Л. Зливков, О.В. Завгородня, С.О. Лукомська, С.О. Копилов, О.В. Котух; за ред. В. Л. Зливкова, С.О. Лукомської. К.: 2019. 259 с.

63. Самойлов А.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: Методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 60 с.

64. Система ранньої діагностики відхилень в розвитку особистості: методичний посібник / Н.Ю. Максимова та ін.; за ред., Максимової Н.Ю. Київ: Київ Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 220 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/728725>

65. Соколенко МО Інтернет-адикція студентів. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2022. Т. 7. С. 134–139. URL:<https://doi.org/10.31812/psychology.v7i.7272>

66. Теоретико-методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх: колективна монографія / авт. кол. Максимова Н.Ю., Манілов І.Ф., Грись А.М., Ткач Б.М., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Харитонов В.А., Скрипник Д.В., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М., Перзеке-Яланська М.А. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2012. 258 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/5457/>

67. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О.Янкович, О.Кікінежді, І.Козубовська, та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

68. Третьяченко В.В. Психологія правослухняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства: монографія / Третьяченко В. В., Гарькавець С. О., Коломійцев О. А. Луганськ : вид-во Знання, 2008. 344 с.

69. Туріщева Л.В. Настільна книга шкільного психолога. Х.: Основа, 2009. 112 с.

70. Федорченко Т.Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект: монографія. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2011. 492 с.

71. Філоненко Л.А., Рябовол Т.А. Психологічне підґрунтя профілактики та корекції відхилень у психічно травмованої особистості в складних життєвих обставинах. *Progressive research in the modern world. Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference* . BoScience Publisher, с. Boston, USA, 2022. С. 495–501 URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737158/1/1.pdf>

72. Фіцула М.М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2008. 432 с.

73. Форми та види девіантної поведінки дітей. *Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини* : навч. посіб. / за

заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця; Д.В.Швець, О.М.Бандурка, О.І.Федоренко та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020.С. 38–117.

74. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: монографія / Кириченко В.І., Єжова О.О., Нечерда В.Б., Тарасова Т.В., Хомич О.Л.; за заг. ред. канд. пед. наук, ст. наук. співроб. Кириченко В.І. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2016. 244 с.

75. Ціпан Т. Превенція асоціальної поведінки неповнолітніх: психолого-педагогічна діагностика. *Інноватика у вихованні*. 2020. Випуск 11. Том 1. С. 160–166.

76. Шебанова С.Г., Шиндер А. Зв'язок агресивності з особливостями самооцінки та соціометричного статусу. *Актуальні проблеми психології*. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. 2002. Частина 3. С. 176–181.

77. Щербина-Прилука В. Особливості рефлексії як чинника девіантної поведінки неповнолітніх в умовах соціальних перетворень. *Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції* / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Київ, 2021. С. 95–102. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729036/1/>

78. Щербина-Прилука В.М. Проблема дослідження рефлексивності як чинника девіантної поведінки. *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми: тези XV Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 20 березня 2020 р.)*. 2020. Київ. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. С. 99–100.

79. Яременко О.О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О.О. Яременко, О.М. Балакірева, О.Р. Артюх та ін. К., 2015. 193 с.